

Wiesław Pawlak

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Barbara quae fuerant regna latina fiunt.
Polsko-niemieckie związki kulturalne
XVI–XVIII wieku w perspektywie neolatynistyki

Uwagi wstępne

Podsumowując w 2003 r. stan badań nad kontaktami literackimi między Polską a Niemcami w epoce baroku, Jakub Z. Lichański zwracał uwagę na ciągle niepełny i fragmentaryczny obraz, jaki się z nich wyłania¹. Mimo upływu lat diagnoza uczonego pozostaje aktualna, a do obszarów badawczych szczególnie zaniedbanych należy piśmiennictwo nowołacińskie. Wiedza o nim jest niewystarczająca i to nie tylko z punktu widzenia komparatystyki. Pozostaje ono „zaginionym kontynentem”, którego historia, porównywalna z historią literatury w językach narodowych, jest sprawą przyszłości². Ist-

---

¹ J.Z. Lichański, *Polsko-niemieckie związki literackie w dobie baroku. Analiza stanu badań i wnioski*, w: *Barok polski wobec Europy. Kierunki dialogu*, red. A. Nowicka-Jeżowa, E. Bem-Wiśniewska, ANTA: Warszawa 2003, s. 287.

² Jako wyjątek wskazuje się *A History of Nordic Neo-Latin Literature*, red. M. Skafte-Jensen, Odense University Press: Odense 1995. Na temat sytuacji w Polsce zob. T. Bieńkowski, *Proza polsko-łacińska. Kierunki rozwoju i osiągnięcia*, w: *Problemy literatury staropolskiej. Seria druga*, red. J. Pelc, ZN im. Ossolińskich: Wrocław 1973, s. 162. Por. A. Gorzkowski, *Paweł z Krosna (ok. 1465–1517). Humanistyczne peregrynacje krakowskiego profesora*, Księgarnia Akademicka: Kraków

nieją oczywiście mniej lub bardziej obszerne opracowania całościowe³, monografie gatunków lub rodzajów literackich, nie mówiąc już o pracach poświęconych pojedynczym autorom lub utworom⁴. Brakuje jednak ujęć syntetycznych dających pełny obraz literatury nowołacińskiej, przez którą należy rozumieć całość piśmiennictwa łacińskiego od Petrarcki do współczesności⁵.

Definiowany w ten sposób przedmiot neolatynistyki jest niezwykle rozległy. Szacuje się, że korpus utworów nowołacińskich kilka tysięcy razy przewyższa liczbę wszystkich znanych tekstów antycznych⁶. Aż do XVIII wieku miał on w wielu krajach znaczący udział w produkcji wydawniczej. Nietrudno sobie wyobrazić, że historia literatury europejskiej do ok. 1800 r., uwzględniająca proporcje ilościowe między piśmiennictwem w języku łacińskim a tekstami w językach

---

2000, s. 7. Zob. też: J. Axer, *Sytuacja metodologiczna w badaniach nad źródłami łacińskojęzycznymi okresu nowożytnego*, oraz idem, *Neolatynistyka i tożsamość narodowa – przypadek Europy środkowowschodniej*, w: *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, DiG: Warszawa 2004, s. 25–29, 269; P. Wilczek, *Pisarze łaciniści w dawnej Polsce – rekoniansans*, w: idem, *Polonice et Latine. Studia o literaturze staropolskiej*, Wyd. UŚ: Katowice 2007, s. 31–36.

³ H.-G. Roloff, *Neulateinische Literatur*, w: *Propyläen Geschichte der Literatur. Literatur und Gesellschaft der westlichen Welt*, t. 3: *Renaissance und Barock: 1400–1700*, Propyläen Verlag: Berlin 1984, s. 196–230; J. Ijsewijn, *Companion to Neo-Latin Studies*, cz. 1: *History and Diffusion of Neo-Latin Literature*, Leuven University Press: Leuven 1990; W. Ludwig, *Die neuzeitliche lateinische Literatur seit der Renaissance*, w: *Einleitung in die lateinische Philologie*, wyd. F. Graf, Teubner: Stuttgart – Leipzig 1997, s. 323–356; W. Kühlmann, *Neo-Latin Literature in Early Modern Germany*, w: *Camden House History of German Literature*, t. 4: *Early Modern German Literature 1350–1700*, red. M. Reinhart, Camden House: Rochester 2007, s. 281–330; S. Zablocki, *Literatura nowołacińska a nowożytne literatury europejskie*, w: idem: *Od starożytności do neohellenizmu. Studia i szkice*, red. P. Urbański, T. Sapota, Wyd. UŚ: Katowice 2008, s. 42–54; idem, *Literatura nowołacińska. Średniowiecze – renesans – barok*, red. P. Urbański, Neriton: Warszawa 2010; *Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World*, red. P. Ford et al., t. 1–2, Brill: Leiden 2014.

⁴ Z uwagi na ograniczoną objętość artykułu rezygnuję z pełniejszej dokumentacji bibliograficznej.

⁵ W. Ludwig, op. cit., s. 324; J. Axer, *Neolatynistyka i tożsamość narodowa*, s. 261.

⁶ W. Ludwig, op. cit., s. 333; J. Leonhardt, *Latein. Geschichte einer Weltsprache*, Beck: München 2009, s. 2–4.

narodowych, wyglądałaby zupełnie inaczej niż istniejące syntezы historycznoliterackie⁷.

Uwagę tę można odnieść do studiów komparatystycznych, w których twórczość nowołacińska schodzi zwykle na dalszy plan w stosunku do zagadnień związanych z literaturą w językach narodowych⁸. Z tego też względu w pracy niniejszej chciałbym skoncentrować się właśnie na piśmiennictwie nowołacińskim, co dotychczas było rzadko praktykowane⁹. Wynika to z wieloletnich zaniedbań w badaniach nad twórczością nowołacińską w ogóle, mających do pewnego stopnia związek z uprzedzeniami o charakterze ideologicznym i metodologicznym. Do tych ostatnich należy nieprzezwyciężone ciągle utożsamianie literatury z *belles lettres*, co eliminuje z pola widzenia wypowiedzi należące do literatury stosowanej (użytkowej) i w znaczącym stopniu zubaża oraz zniekształca obraz dawnej kultury literackiej¹⁰. Dlatego też

⁷ Zob. uwagi G. Hessa na temat „zaburzonej recepcji” niemieckiej literatury nowołacińskiej: *Deutsche Literaturgeschichte und neulateinische Literatur. Aspekte einer gestörten Rezeption*, w: *Acta conventus neo-latini amstelodamensis*, red. P. Tuynman et al., Wilhelm Fink: München 1979, s. 493–538.

⁸ Por. J.Z. Lichański, op. cit., s. 295–296: „Osobną kwestią jest literatura nowołacińska, jednak jej recepcja w Europie wieku XVII nie będzie przedmiotem naszego zainteresowania. Łacina jako język międzynarodowy zacierała częstokroć cechy narodowe; kultura łacińska pozwalała na postrzeganie Europy jako pewnego monolitu kulturowego. Pomijamy tę kwestię, gdyż zajmuje nas wyłącznie literatura w językach narodowych. Niemniej neolatynistyka i związki polsko-niemieckie w tej dziedzinie winny być odrębnym przedmiotem badań”.

⁹ Do wyjątków należy rozprawa S. Zabłockiego, *Zachodnioeuropejskie przekłady z literatury łacińsko-polskiej w XVI i XVII wieku*, w: idem, *Od prerenesansu do oświecenia. Z dziejów inspiracji klasycznych w literaturze polskiej*, PWN: Warszawa 1976, s. 124–139.

¹⁰ Podejście takie jest widoczne w skądinąd cennej bibliografii tłumaczeń z literatury polskiej na język niemiecki „od początków do 1985 roku” (K.A. Kuczyński, *Polnische Literatur in deutscher Übersetzung. Von den Anfängen bis 1985. Eine Bibliographie*, Deutsches Polen-Institut: Darmstadt 1987), której autor świadomie ograniczył się do literatury „pięknej” („schönegeistige Literatur”), pomijając tym samym „liczne”, jak podkreśla, dzieła naukowe, polityczne i religijne, w tym oczywiście te w języku łacińskim. Pod tym względem korzystnie odróżnia się analogiczne opracowanie poświęcone polskim tłumaczeniom z literatury niemieckiej, obejmujące także przekłady dzieł w języku łacińskim: J.S. Buras, *Bibliographie deutscher Literatur in Polnischen Übersetzung vom 16. Jahrhundert bis 1994*, Harrassowitz: Wiesbaden 1996.

w niniejszym studium chciałbym uwzględnić wszelkie teksty, niezależnie od ich treści, przeznaczenia czy statusu genologicznego. Oczywiście, nie jest to możliwe i rodzi szereg wątpliwości, niemniej jednak już w tym miejscu należy zauważyć, że do literatury nowołacińskiej należą np. dzieło Kopernika *De revolutionibus*, pisma teologiczne Stanisława Hozjusza, rozprawy astronomiczne Jana Heweliusza, dysertacje Adama Kochańskiego ogłaszane w lipskich „Acta Eruditorum” czy też łacińskie podręczniki Christiana Wolffa, które odegrały ważną rolę w początkach myśli oświeceniowej w Polsce. Także one powinny zostać uwzględnione w badaniach neolatynistycznych, w tym również tych o profilu komparatystycznym.

Wystarczającym uzasadnieniem studiów nad polsko-niemieckimi związkami literackimi w obszarze neolatynistyki jest nie tylko imponujący dorobek autorów piszących po łacinie, o czym świadczy zmniejszająca się wraz z upływem czasu, niemniej jednak utrzymująca się aż do początku XVIII w. przewaga książki łacińskojęzycznej w produkcji wydawniczej na terenie Niemiec i Rzeczypospolitej¹¹, ale także wyjątkowo pozytywny po obu stronach stosunek do łaciny jako narzędzia komunikacji szeroko pojętych elit¹². Wynikał on z wielu i nie-

¹¹ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 8 [cz. II, t. 1], AU: Kraków 1882 [wstęp, s. nlb.]: „W owej powodzi druków polskich przeważna część przypada na druki w języku łacińskim, bodaj czy nie dwie trzecie części, a przynajmniej większa połowa”. W Niemczech przewaga druków w języku łacińskim utrzymywała się do końca XVII w., a dokładnie do 1691 r., kiedy po raz ostatni wydano więcej książek po łacinie niż po niemiecku. Pod koniec XVIII w. stosunek ten uległ radykalnej zmianie i miał wynosić 1:20. Zob. F. Paulsen, *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Mit besonderer Rücksicht auf den Klassischen Unterricht*, t. 1, red. R. Lehmann, De Gruyter: Berlin – New York 1960, s. 625.

¹² L. Boehm, *Latinitas – Ferment europäischen Kultur: Überlegungen zur Dominanz des Latein im germanisch-deutschen Sprachraum Alteuropas*, w: *Germania latina – Latinitas teutonica. Politik, Wissenschaft, humanistische Kultur vom späten Mittelalter bis in unsere Zeit*, t. 1, red. E. Keßler, H.C. Kuhn, Wilhelm Fink: München 2003, s. 21–70; J. Axer, „Latinitas” jako składnik polskiej tożsamości kulturowej, w: *Tradycje antyczne w kulturze europejskiej – perspektywa polska*, red. J. Axer, OBTA: Warszawa 1995, s. 71–81; idem, *Łacina jako drugi język narodu szlacheckiego Rzeczypospolitej*, w: *Łacina jako język elit*, s. 151–156; *Latinitas in the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania. Its Impact on the Development of Identities*, red. G. Siedina, Firenze University Press: Firenze 2014, passim.

koniecznie tych samych źródeł; na przykład o ile *latinitas* szlacheckiej Rzeczypospolitej odwoływała się raczej do tradycji Rzymu republikańskiego, o tyle w krajach Rzeszy dość często służyła do legitymizacji idei *translatio imperii*, to znaczy Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego jako spadkobiercy imperialnych tradycji Rzymu. Niezależnie od tych różnic badacze zgodni są co do tego, że przez długi czas, tzn. aż do XVIII w., zarówno na terenie Rzeczypospolitej, jak i w krajach Rzeszy łacina miała status szczególny jako druga, obok języka wernakularnego, *lingua nostra*. Interpretowany zwykle jako odnoszący się do Polski fragment epigramatu Giambattisty Cantalicia: „Barbara quae fuerant regna latina fecit”, można więc odnieść także do krajów niemieckojęzycznych, gdzie nowa, humanistyczna *latinitas* znalazła równie przychylnie przyjęcie, jak w przybranej ojczyźnie Kallimacha, któremu Cantalicio przypisał zasługę transformacji nieokreślonych bliżej królestw z barbarzyńskich w łacińskie¹³.

Transformacja ta zaowocowała obfitą produkcją literacką i paraliteracką, która siłą rzeczy stawała się narzędziem i przedmiotem między- czy też ponadnarodowego *commercium litterarium*¹⁴. To właśnie twórczość w języku łacińskim stanowiła, jak określił to Wilhelm Kühlmann, *ornamenta Germaniae*¹⁵, których znaczenia z punktu widzenia recepcji literatury niemieckiej nie sposób przecenić. Analogiczną rolę odgrywała literatura polsko-łacińska, która, jak podkreślał Tadeusz

¹³ Zob. [G.B. Cantalicio], *De Callimacho Geminianensi*, w: *Carmina illustrium poetarum italorum*, t. 3, Florentiae, apud Joannem Cajetanum Tartinium et Sanctem Franchium, 1719, s. 130: „Callimachus Barbos fugiens ex urbe furores / Barbara quae fuerant regna, Latina fecit” („Kallimach, umykając z miasta przed rozwścieczonym Barbem, królestwa barbarzyńskie łacińskimi uczynił”). Jeżeli nie zaznaczono inaczej, wszelkie przekłady cytatów obcojęzycznych pochodzą od autora niniejszego studium. Por. S. Zabłocki, *Zachodnioeuropejskie przekłady z literatury łacińsko-polskiej*, s. 126.

¹⁴ *Commercium litterarium. La communication dans la République des Lettres 1600–1750*, red. H. Bots. F. Waquet, APA-Holland University Press: Amsterdam 1994.

¹⁵ W. Kühlmann, „*Ornamenta Germaniae*” – *Zur Bedeutung des Neulateinischen für die ausländische Rezeption der deutschen Barockliteratur*, w: *Studien zur europäischen Rezeption deutscher Barockliteratur*, red. L. Forster, In Kommission bei Otto Harrassowitz: Wiesbaden 1983, s. 13–36.

Bieńkowski, „umożliwiła naszym wybitnym uczonym i myślicielom zaprezentowanie swego dorobku na szerokim forum europejskim” i „przez co najmniej dwa wieki dobrze służyła sprawie obecności Polski w ogólnoeuropejskiej wspólnocie kulturalnej”¹⁶.

Skala tej obecności jest trudna do określenia. Nawet najbardziej optymistyczne szacunki dotyczące produkcji książek w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w. świadczą, że stanowiła ona tylko niewielki odsetek produkcji wydawniczej w Europie¹⁷. Nie ulega więc wątpliwości, że Polska znacznie częściej występowała w roli „importera”, co jednak nie powinno przysłańać faktu, że jeśli można w ogóle mówić o jakimkolwiek „eksporcie”, to przede wszystkim dzięki autorom, którzy przyswoili sobie humanistyczny, to znaczy łaciński idiom. Nic o tym nie świadczy lepiej niż europejska kariera Macieja Kazimierza Sarbiewskiego, którą można uznać za przypadek symptomatyczny dla szerszego zjawiska, jakim był udział pisarzy polsko-łacińskich w europejskiej *respublica litteraria*¹⁸. Dotyczy to również kontaktów z krajami niemieckojęzycznymi. Zacytujmy Jakuba Z. Lichańskiego:

¹⁶ T. Bieńkowski, op. cit., s. 111.

¹⁷ M. Czarnowska, *Ilościowy rozwój polskiego ruchu wydawniczego 1501–1965*, BN: Warszawa 1967; U. Neddermeyer, *Von der Handschrift zum gedruckten Buch. Schriftlichkeit und Leseinteresse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Quantitative und qualitative Aspekte*, t. 1, Harrassowitz: Wiesbaden 1998, s. 110–156; E. Buring, J.L. van Zanden, *Charting the „Rise of the West”: Manuscripts and Printed Books in Europe, A Long-Term Perspective from the Sixth through Eighteenth Centuries*, „The Journal of Economic History” 2009, nr 2, s. 409–445.

¹⁸ Zob. J. Starnawski, *Z dziejów sławy Macieja Kazimierza Sarbiewskiego w Polsce i poza jej granicami*, „Filomata” 1987, nr 377, s. 51–65; Sarbiewski. *Der polnische Horaz*, red. E. Schäfer, Narr: Tübingen 2006; *Casimir Britannicus: English Translations, Paraphrases, and Emulations of the Poetry of Maciej Kazimierz Sarbiewski*, wyd. K. Fordoński, P. Urbański, Modern Humanities Research Association: London 2010; M. Fumaroli, *The Republic of Letters*, „Diogenes” 1988, s. 129–152; A. Grafton, *A Sketch Map of a Lost Continent: The Republic of Letters*, „Republics of Letters” 2009, nr 1, s. 1–18; S. Graciotti, *Polska humanistyczna i europejska Respublica Litterarum*, tłum. A. Kuciak, w: *Humanitas. Projekty antropologii humanistycznej*, cz. 1: *Paradygmaty – tradycje – profile historyczne*, red. A. Nowicka-Jeżowa, Neriton: Warszawa 2009–2010, s. 253–269; K. Pomian, *Przeszłość jako przedmiot wiedzy*, Wyd. UW: Warszawa 2010, s. 253–342.

Analiza katalogu biblioteki z Wolfenbüttel wykazuje, że zainteresowanie naszą literaturą nie było zbyt wielkie i dotyczyło głównie dzieł [...] w języku łacińskim. Jak sądzę, tej właśnie literaturze należy poświęcić najwięcej uwagi w przyszłych badaniach¹⁹.

Idąc tropem wskazanym przez uczonego, w dalszej części pracy chciałbym zwrócić uwagę na niektóre „miejsca wspólne” kultury polskiej i niemieckiej, dające się zaobserwować w obszarze neolatinistyki. Zaliczyć można do nich m.in. osobiste kontakty autorów, wydania i przekłady dzieł literatury polsko-łacińskiej w Niemczech i *vice versa*, inspiracje literaturą nowołacińską sąsiadów, polskie i niemieckie motywy w literaturze nowołacińskiej, wreszcie wszelkiego rodzaju analogie, które mogą być przedmiotem studiów typologicznych²⁰. Jeśli chodzi o zasięg geograficzny pracy, jej przedmiotem jest piśmiennictwo autorów związanych z Rzeczpospolitą w granicach przedrozbiorowych i niemieckojęzycznym obszarem językowym.

Na zakończenie tego wstępu ostatnia uwaga. W niektórych opracowaniach można się zetknąć, z jednej strony, z krytyką wcześniejszych prac jako zdradzających przywiązanie do pozytywistycznego, tzn. ukierunkowanego na badania faktograficzne i źródłowe, modelu humanistyki, z drugiej zaś z postulatem, by w badaniach komparatystycznych nie ograniczać się do rejestracji „faktów”, „wpływów i zależności” oraz by w większym niż do tej pory stopniu uwzględniać konteksty społeczne, kulturowe, filozoficzne, co oczywiście wymaga podejścia interdyscyplinarnego²¹. Postulat ten jest zasadny, wydaje się jednak, że jego realizację muszą poprzedzić zarówno typowo „pozytywistyczne”, materiałowe opracowania (np. w postaci bibliografii), dające pełną

¹⁹ J.Z. Lichański, op. cit., s. 302–303.

²⁰ Zob. idem, *Andreas Gryphius i Mikołaj Sęp Szarzyński. Z problemów komparatyki typologicznej*, w: *Literatura staropolska i jej związki europejskie*, red. J. Pelc, ZN im. Ossolińskich: Wrocław 1973, s. 241–261.

²¹ Zob. J. Papiór, *Polenmotive und -themen im deutschen Schrifttum – zum Kulturdiskurs im 15. und 16. Jahrhundert*, oraz M. Czarnecka, *Polnisch-deutsche Wechselbeziehungen in Kultur und Kommunikation im Barock*, w: *Polnisch-deutsche Wechselbeziehungen im zweiten Millennium*, red. J. Papiór, cz. 1: *Zur polnisch-deutschen Kulturkommunikation in der Geschichte – Materialien*, Wyd. Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego: Bydgoszcz 2001, s. 75, 151.

orientację w badanym materiale źródłowym, jak i pogłębione studia szczegółowe, na których podstawie można formułować wnioski o charakterze ogólnym i syntetycznym²². Takich opracowań nadal brakuje, co stawia pod znakiem zapytania wartość wszelkiego rodzaju uogólnień czy syntez, zwłaszcza że niewiele jest zjawisk i zagadnień dobrze rozpoznanych. Z tego też powodu również niniejsze studium, mające w dużym stopniu charakter sprawozdania z kwerendy bibliograficznej i ze stanu badań, ma wyraźne nachylenie faktograficzne, a wnioski o charakterze ogólnym i interpretacyjnym, zwłaszcza dotyczące aksjologicznych aspektów opisywanych zjawisk literackich, zostały, wbrew początkowym intencjom autora, ograniczone do minimum.

W dotychczasowych badaniach nad związkami kulturalnymi między Rzeczpospolitą a krajami niemieckojęzycznymi piśmiennictwo łacińskie nie było w zasadzie traktowane jako autonomiczny przedmiot refleksji naukowej. Wzmianki o nim są rozproszone w pracach poświęconych głównie literaturze w językach narodowych²³.

²² Por. A. Nowicka-Jeżowa, *Barok polski między Europą i Sarmacją*, cz. 1: *Profile i zarysy całości*, Neriton: Warszawa 2009–2011, s. 94–97.

²³ Zob. oprac. bibliograficzne: K.A. Kuczyński, op. cit., J.S. Buras, op. cit.; L. Kurtzmann, *Die Polnische Literatur in Deutschland bibliographisch zusammengestellt*, Żupański: Posen 1881; G. Koziłek, *Bibliographie der deutsch-polnischen Wechselbeziehungen in der Literatur*, Wyd. UWr: Wrocław 1994; *Deutsch-polnische Beziehungen in Geschichte und Gegenwart: Bibliographie 1900–1998*, t. 1–4, red. A. Lawaty, Harrassowitz: Wiesbaden 2000; J. Stüben, *Auswahlbibliographie zum Polenbild in der deutschen Literatur*, „Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte” 1994, s. 123–188 (kolejnie, poszerzone wersje w: *Deutsch-polnische Wechselbeziehungen in Sprache und Kultur*, red. A. Kątny, Wyd. UGd: Gdańsk 2003, s. 207–303, oraz na stronie: <http://www.bkge.de/10778.html> (dostęp: 19.06.2015)). Z opracowań syntetycznych i przeglądowych oprócz prac J.Z. Lichańskiego, J. Papióra i M. Czarneckiej zob.: M. Szyrocki, *Polnische Schriftsteller der Renaissance und Deutschland*, „Aufbau” 1955, z. 4, s. 301–307; idem, *Z dziejów powiazań literackich polsko-niemieckich w okresie od średniowiecza do baroku*, w: *Literatura staropolska w kontekście europejskim. (Związki i analogie)*, red. T. Michałowska, J. Ślaski, ZN im. Ossolińskich: Wrocław 1977, s. 201–208; idem, *Niemiecko polskie-związki literackie*, w: *Słownik literatury staropolskiej*, red. T. Michałowska, ZN im. Ossolińskich: Wrocław 1998, s. 580–584; M. Brauer-Pospelova, *Die Aufnahme der polnischen Literatur in Deutschland*, w: *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, t. 4, red. K. Kanzog, W. Stammler,

Wyłaniający się z nich obraz relacji polsko-niemieckich w obszarze neolatynistyki jest bardzo fragmentaryczny, ale za to niezwykle obiecujący, jeśli chodzi o perspektywy badawcze. Za figurę, by tak rzec, emblematyczną tych relacji można uznać Konrada Celtisa, który tak w Polsce, jak i w Niemczech uchodzi za jednego z ojców założycieli humanistycznej literatury nowołacińskiej. Dość dobrze znane oddziaływanie Celtisa na polskie środowisko literackie i *polonica* w jego łacińskiej twórczości można uznać więc za dogodny punkt wyjścia w badaniach nad „miejscami wspólnymi” polskiej i niemieckiej literatury nowołacińskiej.

Literatura niemiecko-łacińska w Polsce

Niemiecka literatura nowołacińska była od początku – to znaczy od czasów Celtisa – w większym lub mniejszym stopniu znana w Polsce. Celtisowi jako założycielowi *Sodalitas Litteraria Vistulana* przypisuje się rolę promotora polskiej kultury humanistycznej. Jego twórczość poetycka, obfitująca w *polonica*, inspirowała poetów polsko-łacińskich wczesnego renesansu, a wydana ok. 1486 r. *Ars versificandi et carminum* znalazła oddźwięk w nieco późniejszych rozprawach Wawrzyńca Korwina (*Carminum structura*, Kraków 1496) i Walentego Ecka (*De arte versificandi opusculum*, Kraków 1515)²⁴. Do upowszechnienia idei

---

De Gruyter: Berlin – New York 1984, s. 32–42; M. Cieński, *Polnisch-deutsche Beziehungen im 17. Jahrhundert: gemeinsame Räume. Versuch einer Neubewertung*, w: *Germanistischer Brückenschlag im deutsch-polnischen Dialog*, t. 2: *Literaturgeschichte 17. Jahrhundert*, red. M. Czarnecka, W. Neuber, Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Neisse Verlag: Wrocław – Dresden 2006, s. 61–67; M. Klimowicz, *Polsko-niemieckie pogranicza literackie w XVIII wieku. Problemy uczestnictwa w dwu kulturach*, ZN im. Ossolińskich: Wrocław 1998.

²⁴ B. Nadolski, *Konrad Celtis w Polsce. Kilka uwag o celach i czasie jego podróży*, „Ruch Literacki” 1931, s. 257–261; A. Jelicz, *Konrad Celtis na tle wczesnego renesansu w Polsce*, PWN: Warszawa 1956; S. Zabłocki, *Twórczość Celtisa jako źródło niektórych motywów poezji polsko-łacińskiej pierwszej połowy XVI wieku*, w: idem, *Od prerenesansu do oświecenia*, s. 118–123; J. Starnawski, *Sodalitas Litteraria Vistulana. Nikle świadectwo o działalności towarzystwa w świetle korespondencji Celtisa*, „Rocznik Komisji Historycznoliterackiej” 1987, s. 59–68; C. Rakowska-Jaillard, *Conrad Celtis, l'archi-humaniste et l'université de Cracovie*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace Romanistyczne” 1991, z. 3, s. 143–162; *Źródła wiedzy*

humanistycznych wśród polskich intelektualistów z początku XVI w. przyczynili się też Rudolf Agricola Młodszy, od 1518 r. lektor poetyki na Akademii Krakowskiej²⁵, wspomniany już Walenty Eck, autor utworów okolicznościowych tematycznie związanych z Polską i wydanych w Krakowie rozpraw *De arte versificandi* (1515, 1521, 1539) i *De ratione legendi autores libellus* (1523)²⁶, oraz Helius Eobanus Hessus, który już w 1512 r. wziął udział w poetyckim „turnieju” z okazji ślubu Zygmunta Starego z Barbarą Zápolyą. W świadomości polskich historyków literatury Hessus istnieje przede wszystkim jako autor parafrazy psalmów (*Psalterium Davidicum carmine redditum*, 1537), o której niezbyt pochlebnie wyraził się Jan Kochanowski, ale polskim twórcom znane były też inne jego utwory, takie jak *Heroidum christianarum epistolae* (1514) i *De tumultibus horum temporum querela* (1528). Ślady ich lektury dostrzeżono m.in. w poezji Klemensa Janickiego, Grzegorza z Sambora oraz Eustachego Knobelsdorfa. W polskich kręgach uniwersyteckich I. poł. XVI w. znano także *Scribendorum versuum maxime compendiosa ratio* (1531)²⁷. Na uwagę zasługują również bli-

---

teoretycznoliterackiej w dawnej Polsce. Średniowiecze – Renesans – Barok, wstęp, wybór i oprac. M. Cytowska, T. Michałowska, WN PWN: Warszawa 1999, s. 214–215; G. Kosellek, *Konrad Celtis in Krakau*, w: idem, *Reformen, Revolutionen und Reisen. Deutsche Polenliteratur*, Harrassowitz: Wiesbaden 2000, s. 31–41. Na temat Celtisa zob. także uwagi J. Snopka w studium w niniejszym tomie.

²⁵ G. Bauch, *Rudolphus Agricola Junior. Ein Beitrag zur Geschichte des Humanismus im deutsch-polnisch-ungarischen Osten*, Druck v. Grass, Barth & C.: Breslau 1892; J. Glomski, *Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons. Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox*, University of Toronto Press: Toronto – Buffalo – London 2007.

²⁶ *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 2: Piśmiennictwo staropolskie*, oprac. zespół pod kierownictwem R. Pollaka, PIW: Warszawa 1964, s. 150; W. Eck, *Dialog o rządzeniu Rzeczpospolitą*, tłum. S. Kazikowski, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki w Polsce”, Seria A, z. 13 (1975), s. 3–19; J. Glomski, op. cit., passim.

²⁷ C. Krause, *Helius Eobanus Hessus sein Leben und seine Werke. Ein Beitrag zur Cultur- und Gelehrten-geschichte des 16. Jahrhunderts*, t. 1–2, Perthes: Gotha 1879; J. Mosdorf, *O wpływie humanistów polskich i obcych na Janickiego*, w: K. Janicki, *Carmina. Dzieła wszystkie*, wyd. J. Krókowski, ZN im. Ossolińskich: Wrocław 1966, s. XXX–XXXVII; G. Urban-Godziek, *Elegia renesansowa. Przemiany*

skie kontakty Hessusa z Janem Dantyszkiem, któremu zadedykował swój zbiór *Sylw* z 1535 r., zaznaczając, że wzory czerpał także z jego twórczości. Pamiątką przyjaźni humanistów są listy oraz biografia Hessusa autorstwa Joachima Camerariusza²⁸.

Do wczesnych świadectw recepcji niemieckiej literatury łacińskiej należą też krakowskie inscenizacje (1522) sztuk opartych na tekstach Jakoba Lochera: *Spectaculum [...] in quo christianissimi reges contra trunculentissimos Turcos consilium ineunt* oraz *Iudicium Paridis de pomo aureo*. Zwłaszcza druga z nich cieszyła się popularnością w całej Europie. Drukowana w Krakowie w 1522, w 1539 i ok. 1542 r., w dwadzieścia lat po krakowskiej inscenizacji doczekała się polskiej przeróbki (*Sąd Parysa krowowica trojańskiego*, 1542)²⁹. Jak zauważa Wanda Roszkowska:

---

gatunku w Polsce i w Europie, Universitas: Kraków 2005, s. 243–244, 270, 280, 312–314; A. Budzisz, „Heroidy” *Heliusa Eobanusa Hessusa jako przykład renesansowej elegii religijnej*, w: *Elegia poprzez wieki*, red. I. Lewandowski, VIS: Poznań 1995, s. 117–130; idem, *Postać Boga w „Heroidach” Heliusa Eobanusa Hessusa*, „Roczniki Humanistyczne” 1994, z. 3, s. 129–137; idem, „*Ad posteritatem*” – adresat w autobiograficznych elegiach K. Janickiego, H.E. Hessusa i Owidiusza, „Roczniki Humanistyczne” 1998, z. 3, s. 127–136; E. Buszewicz, *Między Eobanem a Buchananiem. Poetycka psalmografia Grzegorza z Sambora*, „Rocznik Przemyski” 2012, z. 2, s. 21–34; *Źródła wiedzy teoretycznoliterackiej w dawnej Polsce*, s. 296.

²⁸ S. Skimina, *Twórczość poetycka Jana Dantyszka*, PAU: Kraków 1948, s. 93–94; Z. Nowak, *Jan Dantyszek. Portret renesansowego humanisty*, ZN im. Ossolińskich: Wrocław 1982, s. 8, 12, 152–153, 205, 234; *Szesnastowieczne epitalamia łacińskie w Polsce*, tłum. M. Brożek, oprac. i wstęp J. Niedźwiedź, Księgarnia Akademicka: Kraków 1999, s. 29–32, 112–131; J. Camerarius, *Narratio de Helio Eobano Hesso*, red. G. Burkhard, W. Kühlmann, Manutius Verlag: Heidelberg 2003; H.-J. Bömelburg, *Frühneuzeitliche Nationen im östlichen Europa. Das polnische Geschichtsdenken und die Reichweite einer humanistischen Nationalgeschichte (1500–1700)*, Harrassowitz: Wiesbaden 2006, s. 60; zob. też elektroniczny *Korpus tekstów i korespondencji Jana Dantyszka* (<http://host20.obta.uw.edu.pl/?f=person-Details&person=2&lang=pl&lang=pl&level=1> (dostęp: 19.06.2015)).

²⁹ J. Lewański, *Studia nad dramatem polskiego Odrodzenia*, ZN im. Ossolińskich-Wyd. PAN: Wrocław 1956, s. 142–146; T. Bieńkowski, *O wydaniach „Iudicium Paridis” Jakuba Lochera*, „Meander” 1960, s. 243–251; C. Dietl, *Die Dramen Jacob Lochers und die frühe Humanistenbühne im süddeutschen Raum*, De Gruyter: Berlin – New York 2005, s. 275–276.

Iudicium Paridis spełniło rolę pośrednika między doświadczeniami humanistów z kręgu oddziaływania Konrada Celtisa a humanistyczno-królewskim środowiskiem w Krakowie, potwierdzając znane [...] obserwacje dotyczące wspólnego kręgu polskiej dramaturgii z obszarem leżącym na północ od Alp³⁰.

Erudycję humanistyczną na ziemiach polskich upowszechniały również dzieła takich uczonych jak Johannes Caesarius, Jacobus Henrichman, Petrus Mosselanus (właściwie Peter Schade) i Johann Spangenberg, których podręczniki gramatyki, poetyki i retoryki wydawano w Krakowie i czytano w polskich szkołach³¹. W późniejszym okresie ważną rolę odegrał Johann Sturm, wieloletni rektor gimnazjum w Strasburgu, którego prace cieszyły się dużym uznaniem w Polsce, szczególnie w szkołach innowierczych, a idee pedagogiczne upowszechniali jego polscy uczniowie, jak Wojciech z Kalisza, organizator ariańskiej szkoły w Lubartowie³². Tych kilka nazwisk, dziś znanych niekiedy tylko ze wzmianek o charakterze bibliograficznym, zdaje się potwierdzać opinię Elżbiety Sarnowskiej-Temeriusz o znaczącym udziale autorów niemieckich w budowaniu polskiej, humanistycznej *latinitas*³³:

Szczególna rola w kontaktach między Rzeczpospolitą a Niemcami przypadła w udziale obszarom pogranicznym, takim jak Śląsk, Pomorze i Prusy, które z racji wielowiekowych związków etnicznych, politycznych i gospodarczych stanowiły naturalny pomost między

---

³⁰ W. Roszkowska, *Od „Iudicium Paridis” do „Sądu Parysa” (1542). Glosa do dziejów staropolskiej kultury teatralnej*, w: *Literatura staropolska i jej związki europejskie*, s. 176–177.

³¹ H. Barycz, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, UJ: Kraków 1935; M. Cytowska, *Od Aleksandra do Alwara. (Gramatyki łacińskie w Polsce w XVI w.)*, ZN im. Ossolińskich: Wrocław 1968; *Źródła wiedzy teoretycznoliterackiej w dawnej Polsce*, s. 293, 300–301, 314.

³² *Źródła wiedzy teoretycznoliterackiej w dawnej Polsce*, s. 377; S. Kot, *Szkoła Lewartowska. Z dziejów szkolnictwa ariańskiego w Polsce*, Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych: Lwów 1910; Z. Pietrzyk, *W kręgu Strasburga. Z peregrynacji młodzieży z Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w latach 1538–1621*, Biblioteka Jagiellońska–Księgarnia Akademicka: Kraków 1997.

³³ E. Sarnowska-Temeriusz, *Recepcja poetyki europejskiej w Polsce XVI i XVII wieku*, w: *Literatura staropolska i jej związki europejskie*, s. 62–63.

polską a niemiecką przestrzenią kulturową³⁴. Z ziemiami tymi związanymi było wielu autorów uznawanych za reprezentantów kultury polskiej (np. Jan Dantyszek, Stanisław Hozjusz), ale wpływ na nią mieli także pisarze identyfikowani raczej z niemieckim żywiołem etnicznym i kulturowym. Tytułem przykładu wspomnieć można tu dwie postaci, które odegrały pewną rolę w rozwoju humanizmu renesansowego w Polsce: Ślązaka Wawrzyńca Korwina (właściwie Lorenz Rabe), w latach osiemdziesiątych XV w. studenta Akademii Krakowskiej, a nieco później jej profesora, oraz Jerzego (Georga) Sabinusa, profesora uniwersytetu we Frankfurcie nad Odrą i pierwszego rektora akademii w Królewcu. Obaj utrzymywali intensywne kontakty z Polakami, obaj byli autorami łacińskich dzieł naukowych i poetyckich obfitujących

---

³⁴ Zob. *Kulturgeschichte Ostpreußens in der Frühen Neuzeit*, red. K. Garber et al., Niemeyer: Tübingen 2001; *Kulturgeschichte Preußens königlich polnischen Anteils in der Frühen Neuzeit*, red. S. Beckmann, K. Garber, Niemeyer: Tübingen 2005; *Kulturgeschichte Schlesiens in der frühen Neuzeit*, red. K. Garber, Niemeyer: Tübingen 2005 (tu zwł.: M. Czarnecka, *Deutsch-polnische Kommunikation im plurinationalen Kontext des Barock*, s. 361–383); H. Werner, *Das deutsch-polnische Grenzlandproblem in der schlesischen Literatur im Zeitalter des Humanismus und Barock*, Nischkowsky: Breslau 1938; R. Gansiniec, *Wkład czołowych przedstawicieli ziemi śląskiej w kształtowanie się myśli poznawczej i literatury polskiego Odrodzenia*, „Pallas Silesia” 1997, s. 10–33; Z. Florczak, *Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego w XVI wieku. Studium z zakresu socjologii pisarstwa*, ZN im. Ossolińskich: Wrocław 1967, s. 130–146; W. Ogrodziński, *Dzieje piśmiennictwa śląskiego*, wyd. L. Brożek, Z. Hierowski, Śląsk: Katowice 1965; H. Barycz, *Ślązacy na Uniwersytecie Jagiellońskim od XVI w.*, Kasa im. Mianowskiego: Katowice 1935; idem, *Ślązacy w polskiej kulturze umysłowej na tle polsko-śląskich związków duchowych w przeszłości*, Książnica–Atlas: Wrocław 1946; idem, *Śląsk w polskiej kulturze umysłowej*, Śląsk: Katowice 1979; G. Kosellek, *Schlesische Barockdichter und ihr Verhältnis zu Polen*, w: idem, *Reformem, Revolutionen und Reisen*, s. 43–51; S. Salmonowicz, *Prusy Królewskie w XVII–XVIII wieku. Studia z dziejów kultury*, Wyd. UMK: Toruń 2002; M. Czarnecka, *Polnische Literatur und polonophile Panegyrik im Königsberger Dichterkreis*, w: *Kultura – Literatura – Język. Prace ofiarowane profesorowi Lechowi Kolago w 65. rocznicę urodzin*, red. K. Grzywka-Kolago et al., Instytut Germanistyki UW: Warszawa 2007, s. 325–332; J. Małłek, *Opera selecta*, t. 1: *Polen und Preussen vom 15. bis zum 18. Jahrhundert. Bestandsaufnahme und Perspektiven*, Wyd. Naukowe UMK: Toruń 2011; idem, *Inne szkice pruskie. Szkice z dziejów Prus Polskich i Książęcych*, Oficyna Retman: Toruń 2012.

w *polonica* i znanych polskim twórcom³⁵. Reprezentują oni niemały zastęp pisarzy pochodzenia niemieckiego, takich jak Eustachy Knobelsdorff, Daniel Hermann, Andreas Calagius, Andrzej Schoneus, Reinhold Heidenstein, Szymon Pistorius, Bartłomiej Keckermann, Christoph Colerus, Joachim Pastorius czy Krzysztof (Christoph) Kaldenbach, którzy współtworzyli piśmiennictwo nowołacińskie i pozostawali w bliskich relacjach z Rzeczpospolitą³⁶.

³⁵ G. Bauch, *Laurentius Corvinus, der Breslauer Stadtschreiber und Humanist*, „Zeitschrift des Vereins für die Geschichte und Altertumskunde Schlesiens” 1883, s. 230–302; J. Krókowski, *Laurentius Corvinus und seine Beziehungen zu Polen*, w: *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Eine Sammlung von Materialien*, t. 2, red. J. Irmscher, Akademie-Verlag: Berlin 1962, s. 153–172; D. Rott, *Wawrzyniec Korwin. Wczesnorenesansowy humanista śląski*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna: Katowice 1997; S. Rau, *Laurentius Corvinus (~1465–1527)*, w: *Schlesier des 14. bis 20. Jahrhunderts*, red. A. Herzig, Degener: Neustadt an der Aisch 2004, s. 39–46; J. Starnawski, *Koneksje G. Sabinusa (1508–1560) z Polską i Polakami*, „Miscellanea Łódzkie” 1994, nr 11, s. 50–62 (wyd. niem. *Die Beziehungen des Humanisten Georg Sabinus (1508–1560) zu Polen*, w: *Germania latina – Latinitas teutonica*, t. 1, s. 469–481); M. Łukaszewicz-Chantry, *Wanda – sarmacka amazonka w poezji łacińskiej w Polsce. Od Jana z Wiślicy do Jana Kochanowskiego*, „Terminus” 2014, z. 1, s. 71–91.

³⁶ Według Z. Florczak (op. cit., s. 130–146) w samym tylko XVI w. ziemie pruskie wydały trzydziestu trzech autorów współtworzących piśmiennictwo Rzeczypospolitej, a Śląsk – trzydziestu sześciu, przy czym dla większości z nich łacina była jedynym lub głównym językiem twórczości. Zob. też: J. Starnawski, *Eustachius von Knobelsdorff (1519–1571). Ein lateinischer Dichter der Renaissance*, „Daphnis” 1994, s. 430–449; idem, *Łacińskie poematy Eustachego Knobelsdorfa*, w: *Łacińska poezja w dawnej Polsce*, red. T. Michałowska, IBL PAN: Warszawa 1995, s. 77–102; idem, *Panegiryk Daniela Hermanna na cześć Akademii Zamajskiej (1594)*, „Libri Gedanenses” 1975, s. 195–207; M. Babnis, *Daniel Hermann (1543–1601): próba biografii*, „Rocznik Gdański” 1987, nr 1, s. 181–196; M. Chachaj, *Dzieje opinii Andrzeja Schoneusa o talencie poetyckim własnym i Szymona Szymonowica*, „Folia Bibliologica” 1992/1993, s. 7–12; W. Ryczek, *Dorycka lutnia. „Oda do Jerzego Radziwiłła” Andrzeja Schoena*, „Terminus” 2011, z. 24, s. 163–172; H. Barycz, *Jak Heidenstein został historykiem (Na marginesie lat szkolnych R. Heidensteina)*, „Pamiętnik Literacki” 1929, s. 213–223; idem, *Reinhold Heidenstein, nowa gwiazda dziejopisarstwa i losy jego dzieła historycznego*, w: idem, *Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego*, Wrocław 1981, s. 60–70; M. Pawłowiczowa, *Szymon Pistorius w kręgu Andrzeja Kochcickiego*, w: *Studia staropolskie*, red. J. Zaręmba, Wyd. UŚ: Katowice 1979, s. 75–90; eadem, *Szymon Pistorius i jego dzieła*

Niewiele wiadomo o znajomości w Polsce jednego z najwybitniejszych niemieckich poetów łacińskich XVI w., Piotra Lotichiusa Secundusa. Rówieśnik Kochanowskiego, niemal w tym samym czasie co polski poeta studiował w Padwie (1555–1556). Zasłynął jako autor elegii i pieśni, które mogą stanowić wdzięczny przedmiot analiz porównawczych. Zapoczątkowała je Grażyna Urban-Godziek, która dostrzegła pewne powinowactwa literackie między nim a Klemensem Janickim, ale niewykluczone, że analogiczne związki dałoby się wykazać w przypadku innych polskich poetów nowołacińskich³⁷. Dość wspomnieć, że początek *Elegii I* Kochanowskiego („Non me, si modo sum, Musae fecere poetam”), jakkolwiek nawiązuje do Wergiliusza, to zarazem do złudzenia przypomina analogiczną deklarację Lotichiusa (El. II 112, 5–7): „Non me Pierides, Clusi, fecere poetam”.

Niezwykle interesujące i nierozpoznane do końca są niemiecko-łacińskie koneksje twórczości Mikołaja Reja, a jest ich niemało. Już wydany w 1543 r. *Catechismus* był przeróbką katechizmu Urba-

---

(*W kręgu polskiej książki różnowierczej*), w: *Książka – czytelnik – recepcja*, red. A. Jarosz, Wyd. UŚ: Katowice 1983, s. 18–38; B. Nadolski, *Życie i działalność naukowca uczonego gdańskiego Bartłomieja Keckermanna. Studium z dziejów odrodzenia na Pomorzu*, TN w Toruniu: Toruń 1961; W. Schmidt-Biggemann, *Topica universalis. Eine Modellgeschichte humanistischer und barocker Wissenschaft*, Meiner: Hamburg 1983; D. Facca, *Bartłomiej Keckermann i filozofia*, IFiS PAN: Warszawa 2005; M. Hippe, *Christoph Köler, ein schlesischer Dichter des 17. Jahrhunderts. Sein Leben und eine Auswahl deiner deutschen Gedichte*, Morgenstern: Breslau 1902; G. Koziłek, *Krzysztof Colerus – zapomniany poeta śląski XVII wieku*, „Kwartalnik Neofilologiczny” 1958, nr 3, s. 197–210; H.-G. Roloff, *Wer war Christoph Colerus / Coler / Cöler / Koler / Köler / Köhler?*, w: *Germanistischer Brückenschlag im deutsch-polnischen Dialog*, t. 2, s. 9–16; K. Kubik, *Joachim Pastorius – gdański pedagog XVII w.*, Gdańskie Towarzystwo Naukowe – ZN im. Ossolińskich: Gdańsk 1970; J. Starnawski, *Dydaktyka literatury według postulatów Joachima Pastoriusa*, w: idem, *Polska w Europie*, Collegium Columbinum: Kraków 2001, s. 373–391; T. Oracki, *Krzysztof Kaldenbach – zapomniany miłośnik języka i kultury polskiej. Przyczynek do dziejów piśmiennictwa polskiego w Królewcu w XVII w.*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 1965, nr 2, s. 185–196.

³⁷ G. Urban-Godziek, *The Topos of de se aegrotante in Humanistic Elegiac Autobiography. The Relation of Clemens Janitius' „Tristia” to Petrus Lotichius Secundus' „Elegiarum Libri”*, „Civitas Mentis” 2005, s. 92–109; eadem, *Elegia renesansowa*, s. 210–218, 243–245.

na Rhegiusa (właściwie Rieger). *Kupiec* jest, jak wiadomo, parafrazą sztuki Thomasa Naogeorga (Kirchmeyera) *Mercator seu iudicium* (1540). W *Żwierzyncu* i w *Figlikach* widać ślady lektur łacińskich facecji Johanna Hulsbuscha i Heinricha Bebla (*nota bene* studenta Akademii Krakowskiej)³⁸, z kolei w *Apocalypsis* – łacińskich homilii Heinricha Bullingera. Ostatnie wreszcie wielkie dzieło Reja, *Żwierciadło*, pozostaje w genetycznym związku z parenetycznym traktatem Reinharda Lorichiusa *De institutione principum*, znanym w Polsce z przekładu Stanisława Koszutkiego (*Księgi o wychowaniu i ćwiczeniu każdego przełożonego*, 1558)³⁹. Inaczej niż w przypadku Reja, nie stwierdzono dotychczas wyraźnego oddziaływania humanizmu niemieckiego na twórczość Jana Kochanowskiego, choć sugerowano możliwy wpływ królewieckiego środowiska intelektualnego na poetę⁴⁰.

³⁸ A.F. Grabski, *Literackie echa krakowskich studiów niemieckiego humanisty*, „Prace Polonistyczne” 1969, s. 3–24.

³⁹ T. Witczak, *Wokół „Catechismusa”*, w: idem, *Studia nad twórczością Mikołaja Reja*, PWN: Warszawa – Poznań 1975, s. 91–120; N. Morciniec, *Zur Vorgeschichte des „Kaufmanns” von Mikołaj Rej – einer polnischen Version des Jedermanns*, w: idem, *Vita in linguis. Schriften zur Germanistik und Niederlandistik*, red. L. Cirko, S. Kiedroń, Oficyna Wydawnicza ATUT, Neisse Verlag: Wrocław–Dresden 2012, s. 577–600; idem, „*Homulus*” und „*Mercator*” als Quellen des „*Kupiec*” von Mikołaj Rej, „*Slavica Gandensia*” 1986, s. 227–283; I. Chrzanowski, *Facecje Mikołaja Reja*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny” 1894 [S. 2, t. 8], s. 320–376; J. Krzyżanowski, *O „Figlikach” Mikołaja Reja*, „Pamiętnik Literacki” 1969, nr 4, s. 3–24; P. Stępień, *Śmiech w czasach ostatecznych. Tematyka religijna w „Figlikach” Mikołaja Reja*, UW Wydział „Artes Liberales”: Warszawa 2013; M. Rej, *Apocalypsis*, red. W. Kriegseisen, Semper: Warszawa 2005; A. Kochan, „*Żwierciadło*” Mikołaja Reja. *Studium o utworze*, Wyd. UW: Wrocław 2003; M. Pawlak, *Kilka uwag o poglądach pedagogicznych i o obowiązkach panujących Reinholda Lorichiusa i Stanisława Koszutkiego*, w: *Szlakami przeszłości i czasów współczesnych*, red. K. Puchowski, J. Żerka, Wyd. UGd: Gdańsk 1996, s. 188–195.

⁴⁰ B. Awianowicz, *Jan Kochanowski a centra humanizmu europejskiego: Królewiec*, w: *Twórczość Jana Kochanowskiego w kontekście nowołacińskiej literatury europejskiej i polskiej*, red. G. Urban-Godziek, Kraków 2010 [edycja elektroniczna na stronie: <http://neolatina.bj.uj.edu.pl/neolatina/images/TEKSTYPDF/IV.%20Bartosz%20Awianowicz,%20Jan%20Kochanowski%20a%20centra%20humanizmu%20europejskiego%20Kr%20C3%B3lewiec.pdf>, (dostęp: 08.10.2015)]; idem, *Jan Kochanowski in Königsberg*, „*Studi Slavistici*” 2010, s. 33–42.

XVI wiek to oczywiście okres intensywnej recepcji autorów reformacyjnych. W przypadku Marcina Lutera jej przedmiotem, udokumentowanej licznymi przekładami, były głównie teksty w języku niemieckim⁴¹. Nieco inaczej było w przypadku Jana Kalwina, Filipa Melanchtona, Heinricha Bullingera, Martina Bucera i Huldrycha Zwingliego, znanych raczej z pism w języku łacińskim wydawanych za granicą⁴². Niemal wszyscy oni utrzymywali bezpośrednie oraz korespondencyjne kontakty z Polakami i, jak np. Melanchton, odcisnęli wyraźne piętno na polskiej kulturze⁴³.

Czytelników w Polsce znalazły także pisma niemieckich apologetów katolickich. Świadczy o tym np. Sebastiana Grabowieckiego *Martinus Louter eiusque levitas* (1585), przeróbka dziełka Johanna Cochlaeusa *Septiceps Lutherus* (1529). Wspomnieć też należy o recepcji niemieckich katechizmów katolickich, począw-

---

⁴¹ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 21, AU: Kraków 1936, s. 538–540; J. Narzyński, *Bibliographie der polnischen Luther-Literatur 1530–1962*, „Luther-Jahrbuch” 1965, s. 182–192; O. Bartel, *Martin Luther und Polen*, w: *Vierhundertfünfzig Jahre lutherische Reformation: 1517–1967. Festschrift für Franz Lau zum 60. Geburtstag*, Evangelische Verlagsanstalt: Göttingen 1967, s. 27–42. Zob. także studium K. Wierzbickiej-Trwogi w niniejszym tomie.

⁴² W. Mincer, *Jan Kalwin w Polsce. Bibliografia*, WN Sub Lupa: Warszawa 2012; T. Wotschke, *Zum Briefwechsel Melanchthons mit Polen*, „Archiv für Reformationsgeschichte” 1909, s. 350–357; K. Piekarski, *Melanchtoniana polonica*, „Reformacja w Polsce” 1926, s. 153–156; O. Bartel, *Filip Melanchton w Polsce*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1961, s. 73–90; idem, *Luther und Melanchton in Polen*, w: *Luther und Melanchton*, red. V. Vaita, Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen 1960, s. 165–177; R. Stupperich, *Melanchthon und der polnische Humanismus*, w: *Fragen der polnischen Kultur im 16. Jahrhundert*, t. 1, red. R. Olesch, H. Rothe, Wilhelm Schmitz: Gießen 1980, s. 367–378; L. Hein, *Heinrich Bullinger und sein Einfluß auf die reformierten Gemeinden in Kleinpolen*, „Kyrios” 1964, nr 2, s. 91–107; E. Bryner, *Der Briefwechsel Heinrich Bullingers mit polnischen und litauischen Adligen*, „Kirche in Osten” 1980, s. 63–83 (wersja polska: *Korespondencja Henryka Bullingera z polską i litewską szlachtą*, „Jednota” 1991, nr 1, s. 16–18, nr 2, s. 14–16, nr 3, s. 14–17); H. Gmiterek, *Bucer und Polen*, w: *Martin Bucer and Sixteenth Century Europe*, t. 2, red. Ch. Krieger, M. Lienhard, Brill: Leiden 1993, s. 547–556; O. Bartel, *Zwingli i Kalwin a Polska*, „Przegląd Historyczny” 1965, nr 4, s. 644–650.

⁴³ J. Tazbir, *Filip Melanchton w pamięci Polaków*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1996, s. 7–16.

szy od *Quaestiones catechistae lectu iucundae simul et utiles* Georga Witzela (Kraków 1543, 1549). Prawdziwym bestsellerem okazały się prace św. Piotra Kanizjusza. Sądząc po liczbie wydań i przekładów, w Polsce największą popularność zdobył *Katechizm mniejszy* (*Parvus catechismus catholicorum*), który w wersji łacińskiej ukazał się po raz pierwszy w Krakowie w 1565 r., a w przekładzie Jakuba Wujka pięć lat później. Ogółem doczekał się w Polsce około czterdziestu wydań, w tym dwudziestu trzech w języku łacińskim, i wywarł, podobnie jak pozostałe prace Kanizjusza, znaczący wpływ na katechizmy polskich autorów. W kolegiach jezuickich był jednym z podstawowych podręczników do nauki religii, ale nie tylko – wydawany kilkakrotnie w wersji dwujęzycznej, służył także do nauki języka łacińskiego⁴⁴.

Kanizjusz zapoczątkował poniekąd dzieje niemiecko-łacińskiego piśmiennictwa jezuickiego, które od końca XVI i przez następne stulecie znajdowało życzliwe przyjęcie na ziemiach Rzeczypospolitej. Jako przykład wskazać można Jakoba Pontana, „niemieckiego Lipsjusza”, jak określiła go Barbara Bauer⁴⁵. Zasłynął jako poeta, autor m.in. *Floridorum libri octo* (1595), których fragmenty parafrazował Stanisław Grochowski w *Wirydarzu* (1607) i w *Codziennych ćwiczeniach chrześcijańskiej dusze* (1608). Pontanus zdobył uznanie także jako autor szkolnych komentarzy do Owidiusza i Wergiliusza oraz poczytnych podręczników, takich jak *Poeticarum institutionum libri tres* (1594). W Polsce korzystał z niego Maciej Kazimierz Sarbiewski w traktacie *De perfecta poesi* oraz autorzy rękopiśmiennych poetyk, które często są przeróbkami lub parafrazami Pontanusa albo powtarzają jego definicje i sformułowania bez podania źródła. O popularności poetyki Pontana świadczą też jej egzemplarze w polskich bibliotekach⁴⁶.

⁴⁴ J.Z. Słowiński, *Katechizmy katolickie w języku polskim od XVI do XVIII wieku*, Wyd. KUL: Lublin 2005, s. 60–62, 264–265, 268–269, 275, 283.

⁴⁵ B. Bauer, *Jakob Pontanus SJ, ein oberdeutscher Lipsius*, „Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte” 1984, s. 77–120.

⁴⁶ A. Bełcikowski, *Ks. Stanisława Grochowskiego żywot i pisma*, Teodor Paprocki i Spółka: Lwów – Warszawa 1893, s. 110–121; S. Grochowski, *Wirydarz abo kwiatki rymów duchownych o dziecięciu Panu Jezusie*, wyd. J. Dąbkowska, Pro

Oprócz Pontana jezuicką *humanitas* upowszechniali w Polsce m.in. Jakob Gretser oraz Jakob Masen, którego podręczniki były czytane w polskich szkołach jeszcze w XVIII w. Jako teoretyk wymowy Masen propagował tendencje procycerońskie, ale przyczynił się też do rozwoju retoryki konceptystycznej, w Polsce reprezentowanej przez Jana Kwiatkiewicza i niektórych autorów rękopiśmiennych kompendiów z zakresu poetyki i retoryki. Dowiedziono ponadto wpływ *Familiarum argutiarum fontes* (1660) Masena na *Demokryta śmiesznego* (1699) Mateusza Ignacego Kuligowskiego, niewykluczone też, że dzieło to znał Waław Potocki⁴⁷. Masen znany był w Polsce również jako autor sztuk teatralnych, wykorzystywanych w teatrze szkolnym jezuitów. Niejedyny to przykład tego rodzaju dialogu z twórczością niemieckich jezuitów, by wspomnieć anonimową *Żywność niebieską* [bd], przeróbkę dramatu Nicolausa Avancina *Joseph a fratribus recognitus* (wyd. druk. 1675)⁴⁸.

Na szczególną uwagę – i na opracowanie – zasługuje twórczość Jeremiasa Drexela, najpoczytniejszego w całej Europie przedstawiciela zakonu⁴⁹. W Polsce, podobnie jak w innych krajach, tłumaczono lub

---

Cultura Litteraria-IBL PAN: Warszawa 1997; J. Dąbkowska, *Palimpsest Stanisława Grochowskiego*, w: *Pułtuskie kolegium jezuickie. Ludzie i idee*, red. J.Z. Lichański, Wyższa Szkoła Humanistyczna: Warszawa – Pułtusk [1999], s. 59–83; M. Fumarioli, *Une pédagogie de la parole: Les Progymnasmata latinitatis du P. Jacobus Pontanus*, w: *Acta Conventus Neo-Latini Amstelodamensis*, s. 410–425; S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Wyd. Księży Jezuitów: Kraków 1933, s. 177, 179; *Źródła wiedzy teoretycznoliterackiej w dawnej Polsce*, s. 410–411; E. Ulčinaitė, *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku. Próba rekonstrukcji schematu retorycznego*, ZN im. Ossolińskich: Wrocław 1984, s. 42, 44, 179.

⁴⁷ *Źródła wiedzy teoretycznoliterackiej w dawnej Polsce*, s. 231; E. Ulčinaitė, op. cit., s. 24, 29, 44, 64, 163; J. Krzyżanowski, *Facecje, zagadki i bajki ks. Mateusza Ignacego Kuligowskiego*, w: idem, *Paralele. Studia porównawcze z pogranicza literatury i folkloru*, PWN: Warszawa 1977, s. 393–420; M. Szyrocki, *Deutsche Barockliteratur in Polen*, w: *Studien zur europäischen Rezeption der deutschen Barockliteratur*, s. 72.

⁴⁸ J. Okoń, *Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII wieku*, ZN im. Ossolińskich: Wrocław 1970, s. 153, 270.

⁴⁹ K. Pörnbacher, *Jeremias Drexel. Leben und Werk eines Barockpredigers*, F.X. Seitz: München 1965; H. Breidenbach, *Der Emblematiker Jeremias Drexel S.J.*

parafrazowano szereg jego dzieł, a do grona tłumaczy należeli Albrecht Stanisław Radziwiłł, Jan Chomętowski, Mikołaj Kazimierz Stęplowski, Szymon Jurkiewicz, Szymon Jerzy Cerenowicz i Piotr Puzyna. Oczywiście, Drexela znano także z łacińskich wersji dzieł wydawanych w Niemczech i w innych krajach, których liczne egzemplarze zachowały się w polskich zbiorach. Często cytowali go kaznodzieje i autorzy pism ascetycznych, był też ważnym źródłem dla Wojciecha Tytkowskiego jako autora kolekcji egzemplów *Suplement mądrości doskonałej*, powoływał się na niego również Benedykt Chmielowski w *Nowych Atenach*. Czytywali go zresztą nie tylko katolicy, ale, podobnie jak w innych krajach, także protestanci, np. Adam Gdacjusz⁵⁰. Tak liczne i różnorodne świadectwa lektur dzieł Drexeliusza czynią z niego postać wyjątkową, której oddziaływanie można porównać z recepcją takich luminarzy zachodnioeuropejskiej kultury humanistycznej, jak Erazm z Rotterdamu czy Justus Lipsjusz.

Na opracowanie czeka także polska recepcja „niemieckiego Horacego” – Jacoba Baldego, którego *Poema de vanitate mundi* tłumaczyli Zygmunt Brudecki, Jan Libicki i, być może, Kasper Drużbicki⁵¹. Brudecki przełożył również utwór Matthaëusa Radera i Johanna

---

(1581–1638) mit einer Einführung in die Jesuitenemblematic und einer Bibliographie der Jesuitenemblembücher, Urbana 1970; G. Dünnhaupt, *Personallbibliographien zu den Drucken des Barock*, t. 6, Hiersemann: Stuttgart 1993, s. 1368–1418.

⁵⁰ Zob. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 15, AU: Kraków 1897, s. 315–318; J. Janów, *O przekładzie „Wieczności piekielnej” na język polski i ruski (Hierem. Drexelii: Infernus damnatorum carcer et rogos)*, „Prace Filologiczne” 1930, s. 414–475; J. Sokolski, *Staropolskie zaświaty. Obraz piekła, czyścica i nieba w renesansowej i barokowej literaturze polskiej wobec tradycji średniowiecznej*, Wyd. UW: Wrocław 1994, s. 194–195; M. Kazańczuk, *Egzempla z pism jezuitskich przełomu XVII i XVIII wieku w świetle doktryny Kościoła potrydenckiego*, w: *Literatura i instytucje w dawnej Polsce*, red. H. Dziechcińska, Semper: Warszawa 1994, s. 111–112; A. Gdacjusz, *Wybór pism*, oprac. H. Borek, J. Zaremba, PWN: Warszawa 1969, s. 335, 444.

⁵¹ J. Balde, *Poema de vanitate mundi*, Z. Brudecki, *Sen żywota ludzkiego*, J. Libicki, *Sen żywota ludzkiego*, wyd. M. Kozłowska, Wyd. UJ: Kraków 2013. Zob. też: W. Stroh, *Baldeana. Untersuchungen zum Lebenswerk von Bayerns größtem Dichter*, Utz: München 2004; J.K. Goliński, *Melancholia auctoris. O horacjanizmie Jakoba Baldego i Macieja Kazimierza Sarbiewskiego*, w: *Jesuitica. Kolokwium naukowe z okazji 400. rocznicy urodzin Macieja Kazimierza Sarbiewskiego*, oprac. J.

Niessa *Quatuor hominis ultima* (1629), znany zresztą z wcześniejszego tłumaczenia Stefana Dyczkowskiego (1639). Przekład Bru-deckiego, wydany w Poznaniu pt. *Cztery rzeczy człowieka ostateczne* w 1648 r., doczekał się wznowień w latach 1683, 1729, 1739 i 1781. Ślady lektury tego dzieła można dostrzec m.in. w *Przeraźliwym echu trąby ostatecznej* Klemensa Bolesławiusza (1670)⁵². Nieznany za to jest autor *Świętoremów do zabaw nabożnych służących* (1636), stanowiących przekład łacińskich wierszy Jakoba Bidermanna, którego *Utopia* z 1640 r. doczekała się anonimowego tłumaczenia jeszcze w 1756 r. W literaturze przedmiotu wskazuje się także na znajomość w Polsce *Acroamatum academicorum libri III* oraz *Epigrammatum libri tres* tegoż autora. Do tych ostatnich odsyłał Sarbiewski czytelników *De acuto et arguto*, a niewykluczone, że i sam wzorował się nieco na poezji niemieckiego konfratra. Twórczość obu poetów wykazuje zresztą analogie, które już stały się przedmiotem refleksji naukowej⁵³. Wspomnieć wreszcie należy o przebogatej twórczości Athanasiusa Kirchera, „ostatniego człowieka, który wiedział wszystko”⁵⁴, znanej

---

Malicki, P. Wilczek, Wyd. UŚ: Katowice 1997, s. 34–48; M. Kozłowska, *Dwa staropolskie przekłady „Poema de vanitate mundi” Jakuba Baldego wobec oryginału, „Terminus”* 2010, z. 1, s. 95–110; eadem, „*Poema de vanitate mundi” Jakuba Baldego jako kontynuacja tradycji emblematycznej oraz przejaw siedemnastowiecznego manieryzmu, „Terminus”* 2012, z. 25, s. 219–242.

⁵² K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 26, AU: Kraków 1915, s. 28; J. Sokolski, op. cit., s. 206–207, 278; J. Kowzan, *Quatuor hominum novissima. Dzieje serii tematycznej czterech rzeczy ostatecznych w literaturze staropolskiej*, Wyd. AP: Siedlce 2003, s. 299–325.

⁵³ J. Krzyżanowski, *Przykład o zemście niewolnika*, w: idem, *Paralele*, s. 38; M.K. Sarbiewski, *O poincie i dowcipie*, w: idem, *Wykłady poetyki (Praecepta poetica)*, tłum. i oprac. S. Skimina, ZN im. Ossolińskich: Wrocław – Kraków 1958, s. 10 (20–21); idem, *Epigrammatum liber. Księga epigramatów*, wyd. i tłum. M. Piskała, D. Sutkowska, Pro Cultura Litteraria–IBL PAN: Warszawa 2003, s. 182; B. Rieder, *Jesuitische Contemplatio coeli: Bidermann, Bauhusius, Sarbiewski*, w: idem, *Contemplatio coeli stellati. Sternenhimmelbetrachtung in der geistlichen Lyrik des 17. Jahrhunderts*, Peter Lang: Bern 1991, s. 43–117; J. Eickmeyer, *Der jesuitische Heroidenbrief. Zur Christianisierung und Kontextualisierung einer antiken Gattung in der Frühen Neuzeit*, De Gruyter: Berlin 2012, s. 565–574.

⁵⁴ Athanasius Kircher. *The Last Man Who Knew Everything*, red. P. Findlen, Routledge: New York – London 2004.

dobrze polskim encyklopedystom – Wojciechowi Tylkowskiemu (który korespondował z niemieckim współbratem) i Benedyktowi Chmielowskiemu, dla których był niekwestionowanym autorytetem i „intelektualnym mentorem”⁵⁵.

Przywołane dotychczas nazwiska i tytuły dzieł zdają się wskazywać, że w XVII w. szczególną popularnością w Rzeczypospolitej cieszyli się niemieccy autorzy jezuicki, co oczywiście ma związek z obecnością zakonu na ziemiach polskich i swoistą funkcją jego kolegów jako kanałów komunikacyjnych, ułatwiających przepływ dzieł członków Towarzystwa w całej Europie. Charakterystyczna dla siedemnastowiecznej recepcji niemieckiej literatury nowołacińskiej przewaga tekstów o proveniencji jezuickiej była też odzwierciedleniem bardziej ogólnych procesów, jakie dokonywały się w kulturze Rzeczypospolitej w związku z postępującą dominacją katolicyzmu. Tak więc można stwierdzić, choć to duże uproszczenie, że w XVII w. po łacinie czyta się w Polsce niemieckich autorów katolickich, bo spada zainteresowanie twórczością protestantów, a jezuitów dlatego, że byli najbardziej aktywni jako neolatyniści⁵⁶, dysponowali przy tym doskonale zorganizowanym systemem komunikacji, dzięki któremu ich twórczość miała ułatwiony start na polskim rynku czytelnictwa.

W XVIII w. udział piśmiennictwa łacińskiego w produkcji książki w krajach niemieckich staje się coraz bardziej marginalny, by pod koniec stulecia spaść do poziomu ok. 5%. Nic więc dziwnego, że odgrywa ono coraz mniejszą rolę w kontaktach kulturowych, choć oczywiście nadal można wskazać przykłady oddziaływania literatury niemiecko-łacińskiej. Trudno przy tym oprzeć się wrażeniu, że częściej przybierało ono formę późnej recepcji autorów siedemnastowiecznych⁵⁷ niż

⁵⁵ J. Krocak, *Wojciech Tylkowski – między historia naturalis a philosophia curiosa*, oraz B. Marcińczak, *Historia naturalna w „Nowych Atenach” Benedykta Chmielowskiego*, w: *Człowiek wobec natury – humanizm wobec nauk przyrodniczych*, red. J. Sokolski, Neriton: Warszawa 2010, s. 152, 156–157, 170, 182.

⁵⁶ Zob. Y. Haskell, *The Passion(s) of Jesuit Latin*, w: *Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World*, t. 1, red. P. Ford, J. Bloemendal, C. Fantazzi, Brill: Leiden 2014, s. 775–788.

⁵⁷ Wymownym tego przykładem osiemnastowieczne tłumaczenia z Drexeliusza; jeszcze późniejszy przykład to wydawany wielokrotnie w XIX w. *Rok Chrystusowy*

dialogu ze współczesną twórczością nowołacińską. Wyjątek stanowią podręczniki Christiana Wolffa, które właśnie w łacińskiej wersji językowej spotkały się z przychylnym przyjęciem w polskich szkołach pijarów i teatynów⁵⁸. Był to chyba ostatni ważny epizod w dziejach niemieckiej literatury nowołacińskiej w Polsce.

Literatura polsko-łacińska w Niemczech

Recepcja literatury polsko-łacińskiej w krajach niemieckiego obszaru językowego miała charakter ograniczony, choć niewykluczone, że była zjawiskiem bardziej rozległym niż wynikałoby to z dotychczasowego stanu badań. Niestety, poza nielicznymi wyjątkami, niewiele wiadomo o odbiorze czytelnicznym dzieł polskich autorów i ich oddziaływaniu na twórczość pisarzy niemieckich. Wspomina się np. o „niebyswałym sukcesie”, jaki odniosły *Monita politico-moralia* Andrzeja Maksymiliana Fredry, ale cała wiedza o nim sprowadza się do informacji o edycjach zagranicznych i przekładzie na język niemiecki z 1684 r.⁵⁹ Szczyt zainteresowania polskim piśmiennictwem nowołacińskim przypadł na wiek XVI, kiedy to na terenie Niemiec ukazało się wiele dzieł polskich autorów, w tym należących do najważniejszych zabytków literatury polsko-łacińskiej⁶⁰. Charakterystycznym zjawiskiem są znacznie częstsze ślady znajomości polskiej prozy niż poezji:

---

czyli rozmyślenia na każdy dzień roku o życiu i nauce Pana naszego Jezusa Chrystusa Aleksandra Jełowickiego, adaptacja dzieła siedemnastowiecznego jezuity pochodzenia włoskiego, Nicolausa von Avancini, *Vita et doctrina Jesu Christi, ex quatuor evangelistis collecta, et in meditationum materiam singulos totius anni dies distributa*.

⁵⁸ S. Janeczek, *Spór o rolę wolffianizmu w polskim oświeceniu*. Antoni Wiśniewski *SP a Christian Wolff*, „Roczniki Filozoficzne” 1994, z. 1, s. 81–120; idem, *Der Streit um die Rolle des Wolffianismus in der polnischen Aufklärung*, „Verbum. Analecta Neolatina” 1999, nr 2, s. 39–52; I. Stasiewicz-Jasiukowa, *Recepcja poglądów Christiana Wolffa w środowiskach katolickich polskiego Oświecenia*, „Analecta” 1998, nr 2, s. 53–69.

⁵⁹ S. Zabłocki, *Zachodnioeuropejskie przekłady z literatury łacińsko-polskiej w XVI i XVII wieku*, s. 137.

⁶⁰ J. Puchalski, *Polonika z obszaru niemieckojęzycznego – poza granicami Rzeczypospolitej – w XVI wieku*, Wyd. SBP: Warszawa 1997; idem, *Polonika wydawane w oficynach obszaru niemieckojęzycznego przykładem mobilności tekstów literackich w szesnastowiecznej Europie*, „Z badań nad polskimi księgozbiorami

Proza, przedkładana przez elitę europejską ponad utwory poetyckie polskich pisarzy, miała [...] bez porównania większe powodzenie u wydawców krajów zachodnich. Dzieła prozatorskie, cieszące się uznaniem na dworach i uniwersytetach, często wydawane były przez słynne oficyny drukarskie. Z kolei owe na Zachodzie wydane książki polskich łacinników niejednokrotnie tłumaczono na języki narodowe: prawie wszystkie wybitne dzieła łacińskie polskich prozaików w XVI w. ukazały się w tłumaczeniach, głównie niemieckich. Natomiast nie przyciągała uwagi zachodnich wydawców i tłumaczy proza w języku polskim [...]⁶¹.

Do stosunkowo dobrze znanych w Niemczech autorów należeli polscy (lub z Polską związani) historycy XV–XVI w.⁶², począwszy od Kallimacha, którego *Historia de rege Vladislao* została wydana w Augsburgu (1519) i doczekała się kilku wznowień, podobnie jak *Attila seu de gestis Attilae* (1531, 1541). W Hagenau (1533) opublikowano też mowę *De bello Turcis inferendo* oraz historię *De his quae a Venetis tentata sunt, Persis ac Tartaris contra Turcos movendis*. O swoistym sukcesie wśród niemieckich odbiorców można mówić w przypadku Macieja z Miechowa, którego *Tractatus de duabus Sarmatiis* został wydany w 1518 r. w Augsburgu zarówno po łacinie, jak i w przekładzie Johannesa Ecka: *Tractat von baiden Sarmatien und andern anstossenden landen, in Asia und Europa*. W liście dedykacyjnym adresowanym do Jacoba Fuggera tłumacz podkreślał wiarygodność autora jako znającego z autopsji opisywane ludy i krainy: „Vnnd in ansehung, das bemelter doctor Mathis von Miechaw in Poln anhaym vnd seiner beschreybung

---

historycznymi” 1997, s. 33–70; W. Voisé, *Prace polskich uczonych w oficynach bazylijskich epoki Renesansu*, „Roczniki Biblioteczne” 1960, nr 1–2, s. 25–41 (wersja niem.: *Die Werke polnischer Gelehrten in Basler Druckereien in der Epoche der Renaissance*, „Kwartalnik Historii Nauki” 1960, z. 2 (specjalny), s. 103–123); M. Włodarski, *Dwa wieki kulturalnych i literackich powiązań polsko-bazylijskich, 1433–1632*, Universitas: Kraków 2001, s. 249–304, 366–398. Zob. także studium M. Włodarskiego w niniejszym tomie.

⁶¹ S. Zabłocki, *Zachodnioeuropejskie przekłady z literatury łacińsko-polskiej w XVI i XVII wieku*, s. 126.

⁶² Na temat humanistycznej historiografii polskiej zob. H.-J. Bömelburg, op. cit., A. Dziuba, *Wczesnorenansowa historiografia polsko-łacińska*, RW KUL: Lublin 2000; J. Pirożyński, *Humanistische Geschichtsschreibung in Polen*, w: *Diffusion des Humanismus. Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten*, red. J. Helmuth et al., Wallstein-Verlag: Göttingen 2002, s. 308–317.

mer weder andern lateinischen oder krieichischen schreybern, die solche lanndt nye gesehen [...]”⁶³. Aż do ukazania się *Rerum Moscoviticarum commentarii* (1549) Siegmunda von Herbersteina dzieło Miechowity pozostało głównym źródłem informacji dla niemieckich kosmografów piszących o krajach Europy Wschodniej, takich jak Johann Boemus, Sebastian Münster i Willibald Pirckheimer, a za ich pośrednictwem – także dla kolejnych autorów europejskich⁶⁴.

W drugiej połowie XVI w. podstawowym informatorem o Polsce stały się prace Marcina Kromera: *De origine et rebus gestis Polonorum* oraz *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Polonici libri duo*, które doczekały się kilku wydań i zostały przetłumaczone na niemiecki. Kronika Kromera znana była również ze skrótu Jana Herburta (*Chronica sive Historiae Polonicae compendiosa [...] descriptio*, 1571, 1581, 1615)⁶⁵. Mniej znane były dzieła innych historyków, takich jak Bernard Wapowski, którego fragment kroniki wydano (jako dodatek do dzieł Kromera) w Kolonii w 1589 r.⁶⁶,

---

⁶³ Eck an Jacob Fugger, w: J. Eck, *Briefwechsel. Internet-Edition in vorläufigem Bearbeitungsstand*, red. V. Pfnür, http://ivv7srv15.uni-muenster.de/mnkg/pfnuer/Eckbriefe/N055.html#N_4_ (dostęp: 20.06.2015). Przekład polski: „Ponieważ rzeczony doktor Maciej z Miechowa mieszka w Polsce, jego opis jest bardziej wiarygodny niż innych łacińskich lub greckich autorów, którzy nigdy tych krajów nie widzieli?”

⁶⁴ H. Michow, *Das Bekanntwerden Russlands in vor-Herbersteinscher Zeit. Ein Kampf zwischen Autorität und Wahrheit*, Reimer: Berlin 1885; E. Donnert, *Bemerkungen zur ausländischen Rußlandkunde am Beginn der Neuzeit*, „Zeitschrift für Slawistik” 1969, s. 37–44; S. Fiszman, *Maciej z Miechowa: pierwszy informator o wschodniej Europie, w: Sprach- und Kulturkontakte im Polnischen. Gesammelte Aufsätze für A. de Vincenz zum 65. Geburtstag*, red. G. Hentschel, Sagner: München 1987, s. 227–234; M. Poe, *Muscovy in European Cosmographies, 1504–1544*, „Russian History” 1998, nr 1–2, s. 89–106.

⁶⁵ A. Dziuba, „*De origine et rebus gestis polonorum*” as the First Renaissance Polish Chronicle, w: *Acta Conventus Neo-Latini Upsaliensis*, t. 1, red. A. Steiner-Weber, Brill: Leiden 2012, s. 373–381.

⁶⁶ Eadem, *Wczesnorenesansowa kronika polsko-łacińska (Z badań nad prozą Bernarda Wapowskiego)*, „Roczniki Humanistyczne” 1998, z. 3, s. 113–126; M. Serwanski, A. Małecki, *Le premier historiographe royal de Pologne: Bernard Wapowski (vers 1450–1535)*, w: *Les historiographes en Europe de la fin du Moyen Âge à la Révolution*, red. C. Grell, Presses de l’Université Paris–Sorbonne: Paris 2006, s. 251–262.

Aleksander Gwagnin⁶⁷, Jan Łasicki⁶⁸, Leonard Gorecki⁶⁹ i Reinhold Heidenstein⁷⁰, niemniej jednak odegrały one ważną rolę w upowszechnianiu na Zachodzie Europy wiedzy o Polsce. Warto też wspomnieć Krzysztofa Warszawickiego, pisarza politycznego, historyka i mówcę, autora kilkunastu prac wydanych w Niemczech, z których część również przetłumaczono⁷¹. Niektóre z wymienionych dzieł, jak *Kronika Miechowity* i *Polonia* Kromera, weszły do wznawianej kilkakrotnie, opracowanej przez Johanna Pistoriusa antologii *Polonicae historiae corpus* (1582).

⁶⁷ *Sarmatiae Europae descriptio*, Bernardus Albinus: Spiraе 1581 (nast. wyd. Bazylea 1582, Frankfurt 1584, częściowy przekład pt. *Etliche Historien. Von des ietzigen Großfürsten inn der Moscha Johan. Basilia dis grawsamer Tyranny*, Bernhard Dalbin: Speyer 1582).

⁶⁸ *Clades Dantiscanorum*, Andreas Wechelus: Francofurti 1578, 1582, wersja niem. *Der Dantziger Niderlag [...]*, Georg Osterberger: Königsberg 1578; *De Russorum Moscovitarum et Tartarorum religione [...]*, B. Albinus: Spiraе 1582; *Historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano, et caede Turcarum*, A. Wechelus: Francofurti 1578, *De diis Samagitarum*, Conrad Waldkirch: Basileae 1615; T. Wotschke, *Johann Lasitius. Ein Beitrag zur Kirchen- und Gelehrtengeschichte des XVI Jahrhunderts*, „Zeitschrift für Slavische Philologie” 1925, s. 77–104, 442–471; H. Barycz, *Les premiers contacts de Jan Łasicki avec la culture occidentale (1556–1561)*, „Acta Poloniae Historica” 1973, s. 5–28.

⁶⁹ *Descriptio belli Iuoniae, Voiuodae Valachiae, quod anno MDLXXIII, cum Selymo II, Turcarum imperatore, gessit*, A. Wechelus: Francofurti 1578.

⁷⁰ *De Bello Moscovitico commentariorum libris sex*, C. Waldkirch: Basileae 1588 (nast. wyd. Kolonia 1589, Frankfurt 1600, przekł. H. Rätela pt. *Warhaffte Beschreibung des Kriegs, welchen der nechstgewesene König in Polen Stephan Batori [...] wider [...] Iwan Wasilowitzen geführt*, Ambrosius Fritsch: Görlitz 1590); *Reurum Polonicarum Ab Excessu Sigismundi Augusti libri XII*, Caspar Wächtler: Francofurti ad Moenum 1672.

⁷¹ Na przykład *In Mortem Maximiliani Secundi imperatoris Romani oratio*, Ratisponae 1576; *Ad Stephanum regem Poloniae oratio, qua cum Ioanne Magno Moscorvm Duce XV. Ianuarii ad Zapolsciam confectam pacem gratulatur*, Wilhelmus Roß: Magdeburgi 1582 (przekł. pt. *Oration Christophori Warschewitz, An den Allerdurchleuchtigsten Herrn, Herrn Stephan, König in Polen*, Gerlach und vom Berg: Nürnberg 1582); zob. też: T. Wierzbowski, *Krzysztof Warszawicki 1543–1603 i jego dzieła. Monografia historyczno-literacka*, J. Berger: Warszawa 1887; A. Tamborra, *Krzysztof Warszawicki e la diplomazia del rinascimento in Polonia*, Edizioni dell’Ateneo: Roma 1965.

W XVII w. edycje i tłumaczenia dzieł polskich historyków są rzadsze, ale wydano jeszcze *Polonię* Szymona Starowolskiego (1632, 1656), znanego także w Niemczech z prac biobibliograficznych (*Scriptorum Polonicorum Hekatonas*, 1625; *Sarmatiae bellatores*, 1631) i łacińskiej mowy *Ad principes christianos, de pace inter se componenda, belloque Turcis inferendo protrepticon* (1655). Według Stefana Zabłockiego ostatnim znaczącym historykiem polsko-łacińskim, który znalazł czytelników na Zachodzie, był Stanisław Krzysztanowic, którego *Polonia sive brevis descriptio statuum regni Poloniae ex variis auctoribus collecta* (1606) została przełożona na użytek Augusta III (*Curieuse Beschreibung des Königreichs Pohlen*, 1697)⁷². Jeszcze później, bo w 1785 r. ukazał się przekład *Historiae Lithuanicae* Adalberta (Wojciecha) Kojalłowicza. Niewykluczone, że zmniejszone zainteresowanie polską historiografią wynikało z faktu, że zapotrzebowanie na informacje o Polsce zaspokajali raczej autorzy niemieccy, tacy jak Salomon Neugebauer (*Historia rerum polonicarum*, 1611, 1618; *Icones et Vitae Principum ac Regum Poloniae omnium*, 1620, 1644) i Christoph Hartknoch (*De Republica Polonica libri duo*, 1678, 1687, 1698)⁷³.

Oprócz historiografii pewne zainteresowanie w Niemczech wzbudziła polska literatura polityczna i moralistyczna, jak np. *De republica emendanda commentarii* Andrzeja Frycza Modrzewskiego (1554, 1559), które szybko doczekały się przekładu (*Von Verbesserung des Gemeinen Nutz Fünff Bücher*, Bazylea 1557). Tłumacz dzieła, Wolfgang Wissenburg, dostrzegwał jego wartość w aktualności obserwacji i wniosków Frycza, który od autorów starożytnych „musi być o tyle [...] użyteczniejszy i dla nas zrozumialszy, że choroby i wady naszej epoki łatwiej mógł rozpoznać”⁷⁴. Dzieło Frycza spotkało się ze sporym

⁷² S. Zabłocki, *Zachodnioeuropejskie przekłady z literatury łacińsko-polskiej w XVI i XVII wieku*, s. 135.

⁷³ E.M. Szarota, *Polen im Licht des deutschen Gelehrtenchrifttum des 17. Jahrhunderts*, „Weimarer Beiträge” 1970, nr 2, s. 201–203.

⁷⁴ Cyt. za: V. Voisé, *Wstęp*, w: A. Frycz Modrzewski, *Wybór pism*, oprac. A. Voisé, ZN im. Ossolińskich: Wrocław 1977, s. XII. Zob. też: G. Schramm, *Modrevius-Forschungen. Ein Literaturbericht über den polnischen Staatsschriftsteller und Theologen Andrzej Frycz Modrzewski (um 1503–1572)*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 1958, s. 352–373; W. Voisé, *400-lecie tłumaczenia „De Republica*

zainteresowaniem w środowisku intelektualistów bazylejskich i rozeszło się po całym cesarstwie, pozostawiając ślady np. w pracy Georga Cassandra (*De articulis religionis inter catholicos et protestantes controversis consultatio*, 1577). Pamiętano o nim jeszcze w XVII w., o czym świadczy niezrealizowany projekt Matthiasa Berneggera powtórnego wydania ksiąg o Kościele, ale poza mniej lub bardziej zdawkowymi wzmiankami i pochwałami nie wskazano dotychczas przejawów jego pogłębionej recepcji⁷⁵. Zdaniem Janusza Tazbira w Niemczech XVI–XVII w. uważano Frycza niemal wyłącznie za pisarza teologicznego⁷⁶, znanego z bazylejskich druków o tej tematyce, z którymi polemizował m.in. przywódca teologów kalwińskich w Heidelbergu, Girolamo Zanchi (*De Tribus Elohim, Aeterno Patre, Filio, et Spiritu Sancto, uno eodemque Iehova*, 1573⁷⁷). Z bogatej publicystyki politycznej adwersarza Frycza, Stanisława Orzechowskiego, wspomnieć trzeba bazylejską edycję Turcyk (1551) i przekład drugiej z nich z 1544 r. (*Oratio An den durchleuchtigsten Herrn, Herrn Sigismundum König in Poln [et] c. [...]*)⁷⁸. Również w Bazylei ukazało się drugie wydanie *De optimo senatore* Wawrzyńca Goślickiego (1593). Z późniejszych, siedemnastowiecznych dzieł na uwagę zasługują *Monita politico-moralia* Andrzeja

---

Emendanda” przez Wolfganga Weissenburga, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1958, s. 79–97 (wersja niem.: *Wolfgang Weissenburgs Übersetzung des Werkes De Republica Emendanda von A. Frycz Modrzewski*, w: idem, *Europolonica. La circulation de quelques thèmes polonais à travers l’Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, ZN im. Ossolińskich: Wrocław 1981, s. 72–90). Na temat niemieckiej wersji dzieła Frycza zob. też obszerne fragmenty studium A. Sproedego w niniejszym tomie.

⁷⁵ M. Szyrocki, *Niemieckie echa twórczości Kochanowskiego, Szymonowica i Modrzewskiego*, „Sobótka” 1955, nr 4, s. 634–635. Por. J. Tazbir, *Entuzjaści i krytycy Frycza Modrzewskiego*, w: idem, *Szlaki kultury polskiej*, PIW: Warszawa 1986, s. 121: „Nawet jeśli dalsze poszukiwania pozwolą na odnalezienie w dziełach współczesnych innych ogólnikowych pochwał Frycza, utrzymywanych na ogół w duchu zdawkowego komplementu, nie zmienia to faktu, iż w Europie Zachodniej XVI–XVII w. jako pisarz polityczno-ustrojowy Modrzewski raczej się nie liczył, choć jego dzieła były ogólnie dostępne [...]”.

⁷⁶ Ibidem, s. 120.

⁷⁷ M. Szyrocki, *Niemieckie echa twórczości Kochanowskiego, Szymonowica i Modrzewskiego*, s. 639–640.

⁷⁸ J. Starnawski, *Zarys dziejów sławy i naukowego poznania Orzechowskiego*, w: idem, *Odrodzenie. Czaszy – ludzie – książki*, UŁ: Łódź 1991, s. 160–192.

Maksymiliana Fredry oraz *De vanitate consiliorum* Stanisława Herakliusza Lubomirskiego (1776), które oprócz edycji w języku łacińskim doczekały się przekładów na język niemiecki⁷⁹.

Na osobne omówienie zasługuje polskie piśmiennictwo antyreformacyjne, począwszy od polemicznych prac Andrzeja Krzyckiego (*Encomia Luteri*, dwa wydania w 1524; *Epistola et edictum Regis Poloniae in Mart. Lutherum*, 1524)⁸⁰. Niewątpliwie najbardziej poczytnym autorem był Stanisław Hozjusz, znany z licznych dzieł publikowanych w Niemczech zarówno po łacinie, jak i po niemiecku⁸¹. Z późniejszych polemistów katolickich wydawanych w Niemczech wymienić należy Stanisława Orzechowskiego (*Chimaera sive de Stancari funesta Regno Poloniae secta*, 1563; *Fidei catholicae confessio*, 1563)⁸², Jakuba Górskie-

⁷⁹ Z. Rynduch, *Andrzej Maksymilian Fredro (portret literacki)*, ZN im. Ossolińskich: Gdańsk 1980, s. 202–203. We Frankfurcie n. Menem wydano też *Scriptorum seu togae et belli notationum selecta* (1685) Fredry.

⁸⁰ Zob. J. Fijałek, *Krzycki przeciw Lutrowi w Rzymie. (Kilka uwag z powodu wydań rzymskich dzieła A. Krzyckiego 1524 i 1527 r.)*, „Pamiętnik Literacki” 1902, s. 421–432.

⁸¹ Z bogatej literatury (zob. *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, t. 2*, s. 266–273; *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, t. 1, WSiP SA: Warszawa 2000, s. 411–413; *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, t. 2, Bautz: Hamm 1990, k. 1072–1074) zob. J. Lortz, *Kardinal Stanislaus Hosius. Gedenkschrift zum 350. Todestag*, Herder: Braunsberg 1931; H.D. Wojtyska, *Stanisław Hozjusz w oczach swoich współczesnych w latach 1548–1563*, „Studia Warmińskie” 1979, s. 103–162; idem, *Stanislaus Hosius (1504–1579)*, w: *Katholische Theologen der Reformationszeit*, t. 5, red. E. Iserloh, Aschendorff: Münster 1988, s. 137–152; *Kardynał Stanisław Hozjusz (1504–1579). Osoba, myśl, dzieło, czasy, znaczenie*, red. S. Achremczyk et al., Studio Poligrafii Komputerowej SQL: Olsztyn 2005; *Stanislaus Hosius: sein Wirken als Humanist, Theologe und Mann der Kirche in Europa*, red. B. Jähnig, H.-J. Karp, Aschendorff: Münster 2007; H. Louthan, *Multiconfessionalism in Central Europe*, w: *A Companion to Multiconfessionalism in the Early Modern World*, red. T.M. Safley, Brill: Leiden 2011, s. 387–389. Na język niemiecki przełożono też łacińską biografię Hozjusza autorstwa Stanisława Reszki: *Gründtliche vnd außführliche Beschreibung [...] deß [...] Herrn Stanislai Hosii*, (tłum. J.B. Fickler) Wolfgang Eder: Ingolstadt 1591.

⁸² Wcześniej jednak Orzechowski dał się poznać jako przeciwnik celibatu: *Epistola [...] de celibatu*, [Klug: Wittenberga] 1549; *De lege coelibatus [...] oratio*, J. Oporin: Basileae 1551 (wyd. razem z *Turcykami*).

go (*Praelectiones plocenses*, 1572, 1580, 1582, 1583; *Pro tremenda et veneranda Trinitate*, 1584; *Animadversio sive Crusius*, 1586), a zwłaszcza Marcina Kromera, którego dzieła teologiczne, biorąc pod uwagę liczbę wydań i tłumaczeń, dorównały popularnością jego opracowaniom historycznym. Tytułem przykładu odnotować można autorską, łacińską wersję *Rozmowy Dworzanina z Mnichem* (cz. 1–2 1559, cz. 3 1561, 1569, całość pt. *Monachus sive colloquiorum de religione libri quatuor*, 1568), której dwie pierwsze części zostały przełożone przez Johanna Baptistę Ficklera (*Von baiden der Falschen vermainten auch warhafften Religion Christi [...]*, 1560)⁸³.

Młodsze pokolenie polskich teologów katolickich reprezentuje Stanisław Sokołowski, autor licznych i cenionych także za granicą traktatów (*De verae et falsae ecclesiae discrimine*, 1584, 1584, 1586; *Conciones quatuor*, 1583; *Orationes ecclesiasticae septem*, 1587). Największym zainteresowaniem cieszyła się wydana jednocześnie w Krakowie, w Dylindze i w Kolonii (1582) *Censura orientalis ecclesiae*. Przełożona (przez J.B. Ficklera) szybko na niemiecki, spotkała się z szerokim odzewem w kręgach katolickich i protestanckich. Już w 1583 r. streścili ją jezuita Georg Scherer (*Gewisse und warhaffte Neue Zeytung auß Constantinopel*, 1583) oraz Willem van der Lindt (*Concordia discors, sive Querimonia Catholicae Christi Iesu Ecclesiae*, 1583). Najważniejszą odpowiedzią na *Cenzurę* ze strony protestanckiej były *Acta et scripta theologorum Witembergensium* (1584), które z kolei sprowokowały respons Sokołowskiego: *Ad Witembergensium theologorum invectivam [...] brevis responsio [...]* (1584, 1585, 1586). Na tym dyskusja wokół *Cenzury* się nie zakończyła – zabrał w niej głos ponownie Georg Scherer, a z Polaków Jakub Górski we wspomnianym już traktacie *Animadversio sive Crusius*⁸⁴. O rozgłosie,

⁸³ A. Eichhorn, *Der ermländische Bischof Martin Kromer als Schriftsteller, Staatsmann und Kirchenfürst*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1869, s. 1–470. Nowsza literatura w: *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski*, t. 2, s. 277–280.

⁸⁴ H. Cichowski, *Ks. Stanisław Sokołowski a Kościół wschodni. Studium z dziejów teologii w Polsce w w. XVI*, Towarzystwo „Biblioteka Religijna”: Lwów 1929; J. Steinruck, *Johann Baptist Fickler: ein Laie im Dienste der Gegenreformation*, Aschendorff: Münster 1965, s. 235–236; D. Wendebourg, *Reformation und*

jaki zdobyła *Censura*, świadczy wydane jeszcze w 1615 r. w Bremie polemiczne dzieło skierowane imiennie przeciwko polskiemu kaznodziei⁸⁵.

Z nieco mniejszym odzewem spotkała się twórczość innych przedstawicieli potrydenckiej reformy katolickiej w Polsce, takich jak Jakub Wujek⁸⁶ i Piotr Skarga⁸⁷. W późniejszym okresie zainteresowanie polską literaturą teologiczną spada, choć odnotować wypada ślady recepcji pism jezuitów – Mateusza Bembusa⁸⁸, Mikołaja Cichowskiego⁸⁹, a zwłaszcza Mikołaja Łęczyckiego, chyba najbardziej znanego polskiego pisarza ascetycznego XVII w. Zbiorowa edycja jego dzieł, którą poprzedziło kilka tłumaczeń, ukazała się w Ingolstadt w 1724 r., a o popularności autora świadczy również przekład jego biografii i dziewięć-

Orthodoxie: der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573–1581, Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen 1986, s. 358–398; G. Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft: 1453–1821. Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens*, Beck: München 1988, s. 114–117.

⁸⁵ *Cynosura Veritatis sive Tractatus theologicus de religione dogmaticus et apologeticus in quo [...] imprimis Rob. Bellarmini, Stanislai Socolovii, et Johannis Müllhusini Jesuitarum varia sophismata, pudendi errores, virulentae calumniae, falsae et iniquae criminationes perspicue et solide refutantur*, J. Wesselius: Breae 1615.

⁸⁶ J. Wujek, *Brevis augustissimi ac summe venerandi Sacrosanctae Missae Sacrificii ex sanctis patrib[us] contra impium Francisci Stancari Mantuani scriptum, assertio*, haeredes A. Birckmanni: Coloniae Agrippinae 1577.

⁸⁷ *Zob. Von der Heuptfrage, An Haeretico sit Fides servanda: Ob auch einem Ketzer Trew und Glaube zu halten sey? Eine erschreckliche, blutdürstige Jesuiter Predigt, so Petrus Scharga, ein vornehmer Jesuiter Münch, den 9. Septembris Anno 1601. in der Stad Wilde bey dem Abzuge des Polnischen Kriegßvolcks in Lieflland gehalten hat*, [tłum. D. Cramer,] Jacob Gaubisch: Leipzig 1602 (toż w: F. Bartsch, *Jesuiter Spiegel [...]*, Georg Schönfels: Braunsbergae 1603).

⁸⁸ *Bellator christianus [...]*, H. Mylius: Coloniae Agrippinae 1617; *Pastor vigilans, sive ars regendi animas: ex epistolis potissimum D. Gregorii Magni excerpta, et in eiusdem exemplo pastoribus omnibus ecclesiasticis proposita*, H. Mylius: Coloniae Agrippinae 1618.

⁸⁹ M. Cichowski, *S[ancti] Thomae Aquinatis de B.V. Deiparae immaculata conceptione sententia*, M. Rictius: Viennae 1660; J.P. Felwinger, *Jonae Schlichting à Bukowiek Photiniani magni nominis Centum Argumentorum, a Nicolao Cichovio Soc. Jes. Pro vera & aeterna Jesu Christi Deitate [...]*, J. Cramer: Altdorffii 1666).

nastowieczne wydanie jego rozmyślań⁹⁰. Z innych polskich autorów katolickich na uwagę zasługują Abraham Bzowski, kontynuator *Annales* kardynała Baroniusza⁹¹, Kazimierz Wijuk Kojałowicz, autor chyba jedyne polskiego podręcznika z zakresu homiletyki, który znany był na Zachodzie Europy⁹², czy wreszcie eksjezuita Hieronim Zahorowski, którego *Monita privata Societatis Jesu* zrobiły europejską karierę⁹³.

Polskie piśmiennictwo reformacyjne nie miało oczywiście tego znaczenia, co dzieła wielkich reformatorów związanych z Niemcami,

⁹⁰ Zob. *Opera omnia spiritualia*, J.A. de La Haye: Ingolstadii 1724; *Geistliche Betrachtungen Allen Sowohl anfangenden als zunehmenden auff dem Weeg des Geists durch das gantze Jahr nützlich zu gebrauchen*, Akademische Druckerei: Prag 1667 [nast. wyd. Nürnberg 1694]; *Geistliches Büchlein Von Aemthern deren Leyen welche von den Geistlichen Orden-ständen zum Hauß-Aemthern oder täglicher Hand-Arbeit angenommen werden*, I.K. Schubart: Neys 1671; [K.W. Kojałowicz, B. Balbin], *Lebens-Beschreibung Deß Ehrwürdig- vnd Gottseligen P. Nicolai Lancicii der Gesellschaft Jesu*, J.H. von Gelder: München 1701; *Des ehrw. P. Nicolaus Lancicius aus der Gesellschaft Jesu Betrachtungen für alle Tage und die vorzüglichen Feste des Jahres*, Schöningh: Paderborn 1861.

⁹¹ *Annales ecclesiastici [...]*, t. 13–19, haeredes A. Boetzeri: Coloniae Agrippinae 1616–1630, t. 20, J. Munich: Coloniae Agrippinae 1641. W Kolonii ukazały się też inne prace Bzowskiego, m.in. skrócone opracowanie historii Baroniusza (*Historia ecclesiastica*, 1617), zbiory kazań (*Conciones dominicales*, 1613, 1613) i opracowania mariologiczne (*Monile gemmeum [...]*, 1615).

⁹² *Concionator extemporanevs, sive sexaginta modi sacrae orationis varie formandae*, J.W. Friesse: Coloniae Agrippinae 1679 (nast. wyd. tamże 1694).

⁹³ W XVII w. ukazały się one co najmniej kilka razy w Niemczech, najczęściej bez podania miejsca druku lub z nazwą fikcyjną (np. *Cosmopoli* 1668). Jednym z pierwszych polemistów był Jacob Gretser, *Contra famosum libellum, cuius inscriptio est: Monita Privata Societatis Iesv, etc. libri tres apologetici*, E. Angermaria: Ingolstadii 1618. Zob. też: *Advis Secrets De La Sociéte De Jesus*, b. wyd.: Paderborn 1661; *Vorläufige Darstellung des heutigen Jesuitismus, der Rosenkreuzerey, Proselytenmacherey und Religionsvereinigung*, b.m.w. [Frankfurt] 1786. Z literatury przedmiotu zob.: V. Naumann, *Jesuitismus*, Manz: Regensburg 1905, s. 441–463; J. Tazbir, *Hieronim Zahorowski – zapomniany autor głośnego pamfletu*, „Kwartalnik Historyczny” 1963, nr 2, s. 341–361; idem, *Hieronim Zahorowski i jego „Monita privata”*, w: idem, *Od Sasa do Lasa*, Iskry: Warszawa 2011, s. 109–130; J.E. Franco, Ch. Vogel, *The Monita Secreta: The Influence of a Polish AntiJesuitical Best-Seller in Portugal and in Europe*, w: *Iberian and Slavonic Cultures: Contact and Comparison*, red. B.E. Cieszyńska, CompaRes: Lissabon 2007, s. 261–284; G. Pfister, *Die „Monita Privata Societatis Jesu”*, „Der Europäer” 2006, nr 12, s. 9–13.

niemniej jednak i ono, jak świadczy o tym wspomniany już *casus* teologicznych rozpraw Frycza, miało szansę zaistnieć na niemieckim rynku książki. Na pierwszym miejscu należy oczywiście wymienić Jana Łaskiego (młodsze), jednego z najaktywniejszych polskich działaczy reformacyjnych, autora kilku poczytnych prac teologicznych, częściowo tłumaczonych na angielski, niderlandzki i niemiecki⁹⁴. Kolejną generację polskich działaczy reformacyjnych reprezentuje Andrzej Wolan, znany z głośnych pism polemicznych skierowanych przeciwko jezuitom⁹⁵. Z późniejszych autorów na uwagę zasługują reprezentanci polskiego antytrinitaryzmu – Jonasz Szlichtyng⁹⁶, Samuel Przyppkowski⁹⁷, Stanisław Lubieniecki⁹⁸ i Andrzej Wiszowaty⁹⁹. Ich pisma spotkały się ze sporym zainteresowaniem na Zachodzie (by wspomnieć chociażby polemikę Leibniza z Wiszowatym, kontynuowaną później

⁹⁴ *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, t. 4, Bautz: Hamm 1992, k. 1190–1192; *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski*, t. 2, s. 379–380; *Johannes a Lasco (1499 – 1560). Polnischer Baron, Humanist und europäischer Reformator*, red. Ch. Strohm, Mohr Siebeck: Tübingen 2000; O. Bartel, *Jan Łaski*, cz. 1: 1499–1566, oprac. J. Maciuszko, Neriton: Warszawa 1999.

⁹⁵ Zob. *Paraenesis Andreae Volani, Ad omnes in Regno Poloniae, Magnoque Ducatu Lituaniae, samosatenianae vel ebioniticae doctrinae professores [...]*, B. Albinus: Spira 1582; *Caecitas et poena ecclesiae, libellus lectu dignissimus*, G. Antonius: Hanoviae 1608; D. Kęstutis, *Andreas Volanus und die Reformation im Großfürstentum Litauen*, von Zabern: Mainz 2008.

⁹⁶ *Bekentniss des Christlichen Glaubens herfuer gegeben* [b. m. i. d., po 1653]; Ch. Groß, *Socinianisch Glaubens-Bekaentnuess Derer Gemeinen in Polen*, H. Heyssen: Colberg 1655.

⁹⁷ S. Przyppkowski, *Fausten Socinen Von Sena Leben und Wandel*, [tłum. J.P. Dauber, bmw] 1637.

⁹⁸ *Strena lugubris [...], sive perenne monumentum [...] Principis Boguslai Radzivillii [...]*, G. Rebenlein: Hamburgi 1670; *Historia Reformationis Polonicae*, J. Aconius: Freistadii 1685. Zob. też: J. Tazbir, *Stanisław Lubieniecki, przywódca ariańskiej emigracji*, PWN: Warszawa 1961; K.E. Jordt Jørgensen, *Stanisław Lubieniecki. Zum Weg des Unitarismus von Ost nach West im 17. Jahrhundert*, Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen 1968; J. Tazbir, *Stando lubentius moriar. Biografia Stanisława Lubienieckiego*, Iskry: Warszawa 2003.

⁹⁹ Zob. C. Sandius, *Bibliotheca Anti-Trinitariorum [...]*, J. Aconius: Freistadii 1684 (tu *Andreae Wissowatii Narratio compendiosa quomodo in Polonia, a trinitariis reformatis separati sint christiani unitarii*).

m.in. przez Christiana Wolffa i Gottholda Ephraima Lessinga¹⁰⁰) i odegrały pewną rolę w narodzinach myśli preoświeceniowej¹⁰¹.

Literaturę polsko-łacińską reprezentowały w Niemczech również dzieła należące do szeroko pojętej filologii. Znany jest europejski rozgłos, jaki uzyskały *Fragmenta Ciceronis* Andrzeja Patrycego Nideckiego¹⁰², ale nie należy zapominać chociażby o dorobku polskiej patrystyki i edycjach dzieł m.in. św. Grzegorza z Nazjanzu (Stanisław Grzepski, Jan Lang), św. Bazylego Wielkiego (Stanisław Iłowski) i św. Jana Chryzostoma (Stanisław Hozjusz, Marcin Kromer)¹⁰³, z których część ukazała się w oficynach niemieckich¹⁰⁴. Sporą popularnością cie-

¹⁰⁰ A. Wissowatius, *Religio naturalis. Editio trilinguis*, red. Z. Ogonowski, Herzog-August-Bibliothek: Wolfenbüttel 1982; A. Korcik, *La „Defensio Trinitatis contra Wissowatium” de Leibniz en rapport avec la polémique de Scharff avec Rauen*, „Organon” 1967, s. 181–186; S. Huber, *Logika i wiara w sporze Andrzeja Wiszowatego i Gottfrieda Wilhelma Leibniza o Trójcę Świętą*, Semper: Warszawa 2005; H.B. Nisbet, *Gotthold Ephraim Lessing. His Life, Works, and Thought*, Oxford University Press: Oxford 2013, s. 515–516.

¹⁰¹ G. Mühlpfordt, *Deutsche und polnische Arianer. Eine frühauflärerische Gemeinschaft in der radikalen Reformation*, w: *Deutsch-slawische Wechselseitigkeit in sieben Jahrhunderten. Gesammelte Aufsätze*, red. J. Tetzner, Akademie-Verlag: Berlin 1956, s. 74–98; Z. Ogonowski, *Socynianizm a Oświecenie. Studia nad myślą filozoficzno-religijną arian w Polsce XVII wieku*, PWN: Warszawa 1966; *Socinianism an its Role in the Culture of XVlth to XVIIIth Centuries*, red. L. Szczucki, IFiS-IH PAN: Warsaw – Łódź 1983; P. Schellenberger, *Sozinianismus und deutsche Frühaufklärung*, w: *Frühaufklärung in Deutschland und Polen*, red. K. Bal et al., Akademie-Verlag: Berlin 1991, s. 113–135.

¹⁰² Wśród wielu wydań część ukazała się w oficynach niemieckich (Frankfurt 1589, Wittenberg 1596, Hanau 1606, 1610). Zob. też: A.P. Nidecki, *Parallela ecclesiae catholicae cum haeticorum synagogis [...]*, M. Cholinus: Coloniae 1576; M.T. Cicero, *Consolatio vel de luctu minuendo. Fragmenta eius a Carolo Sigonio, & Andrea Patritio exposita*, haeredes A. Wecheli: Francofurti 1584 (toż Noribergae, in officina Gerlachiana, 1584); J. Gruchała, *Andrzej Patrycy Nidecki i Jan Kochanowski – wydawcy Cyserona*, „Filomata” 1991, nr 406, s. 446–458.

¹⁰³ J. Fijałek, *Przekłady pism Grzegorza z Nazjanzu w Polsce*, „Polonia Sacra” 1918, s. 48–144; M. Hanusiewicz-Lavallee, *Czy był i czym był humanizm chrześcijański w Polsce*, w: *Humanitas i christianitas w kulturze polskiej*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Neriton: Warszawa 2009, s. 77–81.

¹⁰⁴ Na przykład. *D. Ioannis Chrysostomi Orationes octo [...]* Martino Cromero [...] interprete in lucem denuo editae, F. Behem: Moguntiae 1550; *Aliquot orationes*

szył się łaciński przekład *Etiopik* Heliodora (*Aethiopicae historiae*) autorstwa Stanisława Warszewickiego (1552 i nast. wyd.)¹⁰⁵, odnotować też warto analogiczne tłumaczenia dzieł Demetriosa z Faleronu (Stanisław Iłowski) i Dionizjusza z Halikarnasu (Szymon Birkowski)¹⁰⁶. Z prac o charakterze antykwarycznym wymienić należy *De variis siclis et talentis Hebraeorum* (1676) Stanisława Grzepskiego oraz *De senatu romano* Jana Zamoyskiego (1608, 1670). O prawdziwym powodzeniu można mówić w przypadku kompendium retorycznego Michała Radaua *Orator extemporaneus*, wydawanego wielokrotnie w XVII w. Mniejszym zainteresowaniem cieszyły się podręczniki Zygmunta Lau-xmina (*Praxis oratoria sive praecepta artis rhetoricae*, 1658 i nast. wyd.) i Jana Kwiatkiewicza (*Suada civilis*, 1679, 1697). Doceniono też talenty oratorskie Jerzego Ossolińskiego, na co zdają się wskazywać niemieckie edycje jego mów¹⁰⁷.

W porównaniu z licznymi świadectwami odbioru polskiej prozy nowołacińskiej ubogo prezentuje się recepcja poezji polsko-łacińskiej XVI–XVIII w. Wszystko wskazuje na to, że poza jednym znaczącym wyjątkiem – twórczością Macieja Kazimierza Sarbiewskiego – nie cieszyła się ona zbyt wielkim zainteresowaniem. Odnotować wpraw-

---

D. Chrysostomi [...] interpretibus Martino Cromero et Vito Amerpachio, J. Oporinus: Basileae 1552; *D. Basilii Magni [...] De moribus orationes XXIV [...] Nunc primum in lucem editae a Stanislao Ilovio interprete*, N. Bassaeus: Francofurti 1598.

¹⁰⁵ J. Baliński, *Heliodorus Latinus. Die humanistischen Studien über die „Aithiopika“*. *Politianus, Warszewicki, Guillonius, Laubanus*, „Eos” 1992, z. 2, s. 273–289.

¹⁰⁶ Demetrius Phalereus, *De elocutione liber*, J. Oporinus: Basileae 1557; [Dionizjusz z Halikarnasu], *De collocatione verborum*, w: idem, *Rhetorica et critica [...]*, A. Wechel: Hanoviae 1615.

¹⁰⁷ *Oratio habita in collegio electorali*, Ratisbonae 1636 (toż Wrocław 1636); *Deß Durchleuchtigen Hochgebornen Fürsten und Herrn Herrn Georgii Ossoliński [...] Oration oder Rede: 1. Vom Friede im Röm: Reich auffzurichten und 2. Von der Wahl und Krönung eines Römischen Königs [...] So er im Churfürstlichen Collegio dasselben in Lateinischer Sprach gehalten Den 25. Septembris im Jahr Christi 1636 [b.m.]*. Mowy Ossolińskiego mogły też być znane z gdańskiej edycji z 1647 i 1648 r. (*Orationes habitae apud Summum Pontificem, Imperatorem, Reges, Principes ac Venetam Rempublicam [...]*). Zob. też: M. Barłowska, *Jerzy Ossoliński, orator polskiego baroku*, Wyd. UŚ: Katowice 2000.

dzie należy takie epizody jak wiedeńska edycja dwóch „panegiryków” Pawła z Krosna (*Panegyrici ad divum Ladislaum Pannoniae regem, et Sanctum Stanislaum*, 1509) lub wydania pojedynczych utworów Jana Dantyszka (*De nostrorum temporum calamitatibus sylva*, 1530) i Eustachego Knobelsdorfa (*De bello turcico elegia*, 1539; *Ecclesia Catholica afflicta Sigismundo Secundo Augusto Regi Poloniae*, 1557), należały one jednak raczej do wierszowanej publicystyki i trudno im przypisywać większe znaczenie, nawet jeśli, jak w przypadku *Sylwy*, wzbudziły pewne zainteresowanie¹⁰⁸.

Z odzewem, i to niemałym, spotkała się twórczość Jana Kochanowskiego, wszystko jednak wskazuje na to, że tylko polskojęzyczna. Wprawdzie w 1584 r. Paul Melissus (właściwie Schede) w liście do Johanna Matthäusa Wackera wyrażał uznanie raczej dla łacińskiej Muzy Kochanowskiego („Cochanovii carmina mihi valde placuerunt”), jeśli faktycznie ją miał na myśli, jak sugerował Marian Szyrocki¹⁰⁹, ale już Theodor Zwinger w wydanym dwa lata później *Theatrum vitae humanae* wychwalał Kochanowskiego właśnie jako twórcę piszącego w języku ojczystym (*sermone patrio*)¹¹⁰. W późniejszym okresie Kochanowski jest czytany, podziwiany i tłumaczony, przede wszystkim przez autorów pogranicza polsko-niemieckiego (Śląsk, Prusy),

¹⁰⁸ Por. J.Z. Nowak, op. cit., s. 246.

¹⁰⁹ M. Szyrocki, *Niemieckie echa twórczości Kochanowskiego, Szymonowica i Modrzewskiego*, s. 612–615.

¹¹⁰ T. Zwinger, *Theatrum vitae humanae*, t. 4, E. Episcopius: Basileae [1586], s. 1155: „At Ioan[nes] Cohanovvius ipsum Parnassum cum Musis in mediam Sarmatiam tanta cum felicitate et dexteritate traduxit, omni genere metri Davidicos hymnos sermone patrio persecutus, ut non magis vario vel in Italica, vel in Gallica lingua decantati potuerint” („Jan Kochanowski tak łaskawie i szczęśliwie sprowadził do Sarmacji sam Parnas z muzami, naśladując w mowie ojczystej hymny Dawidowe we wszelkich rodzajach wiersza, że ani we włoskiej, ani we francuskiej mowie nie mogłyby być wyśpiewane w bardziej urozmaicony sposób”). Jak podkreśla G. Gömöri, jest to pierwsza drukowana na Zachodzie Europy wzmianka o Kochanowskim, powtórzona później bez zmian w *Magnum theatrum vitae humanae* L. Beyerlincka. Zob. *Eulogies of Kochanowski in Sixteenth and Seventeenth Century Encyclopaedias*, w: idem, *The Polish Swan Triumphant. Essays on Polish and Comparative Literature from Kochanowski to Norwid*, Cambridge Scholars Publishing: Newcastle upon Tyne 2013, s. 19–24.

ale jako poeta polskojęzyczny (i jako taki bywa też przekładany na... łacinę)¹¹¹.

Przede wszystkim jako *poeta latinus* znany był Szymon Szymonowic. Z uznaniem o jego „poematach prawdziwie złotych, jak głósi tytuł”, wyrażał się August Buchner w liście do Johanna Seussa, mając zapewne na myśli *Poemata aurea* wydane w 1619 r. w Lejdzie z inicjatywy Thomasa Segetha, tego samego, który na życzenie Georga Michaela Lingelsheima, humanisty i tajnego radcy księcia Palatynatu, wydał dwie ody zamojskiego poety w 1608 r., najprawdopodobniej w Hanau. Niejedyne to ślady znajomości Simonidesa w Niemczech, by przypomnieć pochlebne wzmianki w listach Johanna Caseliusa (Kessela), w tym adresowanych bezpośrednio do samego poety, w utworach Martina Opitza i Krzysztofa Colera. W późniejszych dziesięcioleciach zainteresowanie Szymonowicem spada, choć jeszcze w 1665 r. Johann Georg Styrzel wydał w Augsburgu *Imagines diaetae Zamosciana*¹¹².

¹¹¹ Mowa o łacińskiej „parodii” pieśni II 23 autorstwa Krzysztofa Kaldenbacha z 1651 r. Pełniejszy wybór łacińskich utworów Kochanowskiego w przekładzie na język niemiecki ukazał się dopiero w 1841 r. (*Joannis Cochranovii poemata selecta*, tłum. A. Hoffmann, Decker: Posen 1841). Więcej na temat niemieckiej recepcji Kochanowskiego w: A. Wróbel, *Kochanowski a literatura niemiecka*, „Pamiętnik Literacki” 1952, z. 1–2, s. 488–501; T. Ulewicz, *Oddziaływanie europejskie Jana Kochanowskiego. Od renesansu do romantyzmu*, ZN im. Ossolińskich: Wrocław 1976, s. 21–27; E. Dieckmann, *Jan Kochanowski – refleksje o niemieckich przekładach i recepcji w Niemczech*, w: *Jan Kochanowski 1584–1984. Epoka – twórczość – recepcja*, t. 2, red. J. Pelc et al., WL: Lublin 1989, s. 137–143; U. Gomuła, *Jan Kochanowski w piśmiach siedemnastowiecznych autorów śląskich*, w: *Śląskie miscellanea. Literatura – folklor*, red. J. Malicki, K. Heska-Kwaśniewicz, ZN im. Ossolińskich: Wrocław 1989, s. 21–42; P. Roguski, *Jan Kochanowskis Fraszki und die deutsche Epigrammatik des 17. Jahrhunderts*, w: idem: *Polnische Literatur als Mentalitätsgeschichte*, Kirsch: Nümbrecht 2011, s. 39–48. Zob. także studium A. Sproedego w niniejszym tomie.

¹¹² T. Wotschke, *Caselius Beziehungen zu Polen*, „Archiv für Reformationsgeschichte” 1929, s. 133–152; S. Kot, *Helmstedt i Zamość. Z dziejów kultury humanistycznej*, w: idem, *Polska złotego wieku a Europa. Studia i szkice*, oprac. H. Barycz, PIW: Warszawa 1987, s. 509–533; M. Szyrocki, *Niemieckie echa twórczości Kochanowskiego, Szymonowica i Modrzewskiego*, s. 627–634; W. Pawlak, *Nieznaną edycją „Imagines diaetae Zamosciana” i ich wydawcą. Przyczynek do dziejów europejskiej recepcji Szymona Szymonowica*, „Studia Classica et Neolatina” 2016,

Największy rozgłos zdobyła w Niemczech twórczość Macieja Kazimierza Sarbiewskiego, znana z licznych wydań (począwszy od kolońskiej *editio princeps* z 1625 r.) w języku oryginalnym oraz mniej licznych przekładów na niemiecki. W jego wierszach ceniono doskonałość horacjańskiej dykcji oraz religijną wizję ludzkiego życia, odpowiadającą nie tylko katolickim czytelnikom. Wśród siedemnastowiecznych tłumaczy utworów Sarbiewskiego znaleźli się Paul Flemming oraz Andreas Gryphius. Do wielbicieli jego talentu należał również Jakob Balde, który wysławiał Sarbiewskiego jako poetę równego Orfeuszowi (*Sylvae* 5, 19: „Par Casimirus Orpheo”). Sarbiewski miał też zainspirować Baldego do naśladowania Horacego, co znalazło wyraz w wydanych w 1643 r. *Lirykach* i *Sylwach*¹¹³. W późniejszym okresie pochlebnie o Sarbiewskim wypowiadał się m.in. Daniel Georg Morhof w *Polyhistorze*, zwraca też uwagę późna, bo osiemnastowieczna recepcja Sarbiewskiego, której świadectwem są przekłady Johanna Nikolausa Götza i Johanna Gottfrieda Herdera.

Szczególną popularnością cieszył się poeta na Śląsku, czemu sprzyjała wrocławska edycja jego poezji z 1753 r.¹¹⁴ Przejawem zainteresowania postacią polskiego horacjanisty była też pierwsza monografia autorstwa Lebrechta Gotthelfa Langbeina (*Commentatio de Mathiae Casimiri Sarbievii SJ Poloni vita, studiis et scriptis*, 1753, 1754).

---

s. 9–25; idem, *Eine unbekannte Ausgabe der „Imagines diaetae Zamoscianaee” und ihr Herausgeber. Ein Beitrag zur Geschichte der europäischen Rezeption von Szymon Szymonowic*, „Roczniki Humanistyczne” 2015, z. 1, s. 185–204.

¹¹³ A. Weichselmann, *Balde und Sarbiewski*, „Jahresbericht des kais. königl. Obergymnasiums zu Laibach” 1864, s. 3–14; J. Diel, *Mathias Kasimir Sarbiewski, der Vorgänger Baldes*, „Stimmen aus Maria-Laach” 1873, s. 159–172, 343–357; 1873, s. 61–76, 365–377; E. Schäfer, *Jacob Balde (1603–1668)*, w: idem, *Deutscher Horaz. Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde. Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands*, Steiner: Wiesbaden 1976, s. 113–126; A. Thill, *Horace polonais. Horace allemand*, w: *Horace. Œuvre et les imitations. Un siècle d’interprétation. Neuf exposés suivis de discussions*, red. W. Ludwig, Fondation Hardt: Genève 1993, s. 381–425; E. Lefèvre, *Die wandernden Musen. Jakob Baldes Huldigung an Sarbiewski (Sylv. 5, 19)*, w: *Sarbiewski. Der polnische Horaz*, s. 231–243.

¹¹⁴ Zob. K.A. Neuhausen, *Die Gesamtausgabe der Dichtungen Sarbiewskis ‘sumtibus Caroli Godofr. Meyeri’ (Breslau 1753)*, w: *Sarbiewski. Der polnische Horaz*, s. 289–317.

W drugiej połowie XVIII w. i w pierwszej XIX w. Sarbiewski nadal był czytany, głównie jako poeta szkolny, i z myślą o jego szkolnych czytelnikach ukazała się w 1800 r. za sprawą Antona Josepha Rahsmanna dwujęzyczna, łacińsko-niemiecka edycja pierwszej księgi jego liryków¹¹⁵. Otwiera ona całą serię dziewiętnastowiecznych tłumaczeń, świadczących jednak o coraz węższym kręgu odbiorców poezji nowołacińskiej i jej zmięczeniu¹¹⁶.

Sarbiewski nie był ostatnim poetą polsko-łacińskim znanym w Niemczech, na co wskazują wydania dzieł Alberta Inesa¹¹⁷ i Jana Karola Skopa¹¹⁸, ale żaden spośród młodszych i starszych kolegów po piórze nie dorównał mu pod względem popularności i oddziaływania, trwając co najmniej dwieście lat, bo aż do 1. połowy XIX wieku.

Uwagi końcowe

Przedstawiona lista autorów i dzieł poświadczających przenikanie polskiej i niemieckiej literatury nowołacińskiej do kultury Rzeczypospolitej i krajów niemieckojęzycznych jest oczywiście niepełna. Wspomnieć choćby należy o przedmowach i dedykacjach niemieckich

¹¹⁵ M.K. Sarbiewski, *Lyrische Gedichte*, wyd. i tłum. A.I. Rathsmann, A. Schall: Breslau 1800.

¹¹⁶ Zob. P. Drews, *Die deutsche Sarbiewski-Rezeption im 18. und 19. Jahrhundert*, w: *Sarbiewski. Der polnische Horaz*, s. 271–288.

¹¹⁷ *Lycorum centuria prima [...]*, G. Förster: Dantisci 1655; *Acroamatum epigrammaticorum centuria VI*, E. Fellgiebel: Vratislaviae 1686; *Lechias [...]*, J. Coepsel: Francofurti ad Viadrum 1680; *Lycorum centuria una et Acroamatum epigrammaticorum centuria VII*, J.E. Fromart: Coloniae 1723; o autorze zob. A. Borysowska, *Jezuicki „vates Marianus”. Konterfekt osobowy i literacki Alberta Inesa (1619–1658)*, Pro Cultura Litteraria-IBL: Warszawa 2010.

¹¹⁸ *Epigrammatum libri quatuor*, C. Zeitler: Francofurti ad Viadrum [ca. 1700]; *Lilia Parnassi [...]*, vidua Salfediana [Berlin] 1700; *Varia epigrammata pertinentia ad Lilia Parnassi [...]*, vidua Salfediana: [Berlin] 1702. O autorze T. Sinko, *Zapomniany humanista śląski: Jan Karol Skop z Cieszyna*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku” 1930, s. 119–141; W. Ludwig, „Alter Naso miser sum fatis, stemmate, vita” – *der Glaubensflüchtling Johann Carl v. Skop genannt Tluck und die Tristien Ovids*, „Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies” 2005, s. 321–344; M. Puk, *Jan Karol Skop z Cieszyna jako duchowy spadkobierca Owidiusza*, „Terminus” 2006, z. 1, s. 83–96.

humanistów adresowanych do Polaków¹¹⁹, korespondencji polskich i niemieckich uczonych¹²⁰, o polonikach w niemiecko-łacińskiej literaturze naukowej i politycznej XVII w.¹²¹ oraz w twórczości niektórych poetów, takich jak Caspar Ursinus Velius, opiewający zwycięstwo pod Orszą i ślub Zygmunta z Boną¹²², czy Martin Opitz, który w *Variarum lectionum liber in quo praecipue Sarmatica* (1637) zebrał wypowiedzi o Sarmacji i Sarmatach, a w łacińskich panegirykach i utworach okolicznościowych niejednokrotnie poruszał tematy związane z Rzeczpospolitą¹²³. Do poloników można zaliczyć niektóre łacińskie utwory o tematyce piastowskiej i poświęcone odsieczy wiedeńskiej¹²⁴. Nawet

¹¹⁹ Ich znaczenie dla rekonstrukcji sieci powiązań między środowiskami intelektualnymi Polski i Niemiec podkreśla J. Papiór, op. cit., s. 84–87.

¹²⁰ Na przykład wśród korespondentów A.A. Kochańskiego byli Jan Heweliusz, Athanasius Kircher, Gottfried Kirch, Gottfried Leibniz, Andreas Müller, Johann Georg Volckamer. Zob. S. Dickstein, *Korespondencja Kochańskiego i Leibniza*, „Prace Matematyczno-Fizyczne” 1901, s. 225–278, 13 (1902), s. 237–184; *Korespondencja Adama Adamandego Kochańskiego SJ (1657–1699)*, oprac. B. Lisiak, współprac. L. Grzebień, WAM: Kraków 2005.

¹²¹ Na przykład G.W. Leibniz, *Specimen demonstrationum politicarum pro eligendo rege Polonorum*, 1669 (*Wzorzec dowodów politycznych*, tłum. T. Bieńkowski, postłowie W. Voisé, ZN im. Ossolińskich: Wrocław 1969); J. Griard, *The Specimen Demonstrationum Politicarum Pro Eligendo Rege Polonorum: From the Concatenation of Demonstrations to a Decision Appraisal Procedure*, „Logic, Epistemology, and the Unity of Science” 2008, s. 371–382. Zob. też: E.M. Szarota, op. cit., s. 200–215; eadem, *Die gelehrte Welt des 17. Jahrhunderts über Polen*, Europaverlag: Wien 1972; M. Bogucka, *Polonica in westeuropäischen Nachschlagewerken des 16. und 17. Jahrhunderts*, „Acta Poloniae Historica” 1987, s. 203–213; K. Zawadzki, *Polonica prasowe XVI–XVIII w. w Herzog August Bibliothek*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1990, z. 2, s. 5–34.

¹²² C. Ursinus Velius, *In inclytum regem Sigismundum Poloniae, ob Moschos debellatos, epinicion; Epithalamion serenissimi domini Sigismundi regis Poloniae et inclytae reginae Bonaе*, w: idem, *Poematum libri quinque*, J. Froben: Basileae 1522.

¹²³ E.M. Szarota, *Dichter des 17. Jahrhunderts über Polen (Opitz, Dach, Vondel, La Fontaine, und Filicaia)*, „Neophilologus” 1971, s. 359–374.

¹²⁴ Na przykład S. Alischer, *Piastus octo seculorum princeps serenissimus versibus elegiacis celebratus*, N. Sartorius: Lignicii 1653; E.M. Szarota, *Piastowie w literaturze niemieckiej XVII wieku*, w: *Europejskie związki literatury polskiej*, PWN: Warszawa 1969, s. 155–186; J. Śliziński, *Jan III Sobieski w literaturze narodów Europy*, Wyd. MON: Warszawa 1979; idem, *Jan III Sobieski in der deutschen*

niepełne dane wskazują więc na znacznie większą, niż wynikałoby to z dotychczasowych opracowań, rolę polskiej i niemieckiej literatury łaćcińskiej we wzajemnych kontaktach między Rzeczpospolitą a Niemcami w dobie wczesnonowożytnej, niezależnie od tego, jak stosunkowo niewielki, widziany zwłaszcza z perspektywy europejskiej, był udział Polaków w ówczesnym *commercium litterarium*¹²⁵.

Niestety, wiedza na temat tych kontaktów jest dość płytka i często ogranicza się do informacji bibliograficznych na temat wydań lub tłumaczeń dzieł polskich i niemieckich autorów. Stosunkowo dobrze rozpoznane zjawiska, jak recepcja szesnastowiecznej historiografii polskiej i poezji Sarbiewskiego w Niemczech z jednej strony, z drugiej zaś polskie koneksje Konrada Celtisa i Martina Opitza oraz polonika w ich twórczości, należą raczej do wyjątków. Podstawowym, choć mało oryginalnym wnioskiem nasuwającym się w konfrontacji z dotychczasowym stanem badań, jest więc postulat dalszych, pogłębianych studiów komparatystycznych nad literaturą nowołacińską, a następnie zintegrowanie ich wyników z innymi danymi na temat bi- oraz multilateralnych relacji kulturalnych w Europie wczesnonowożytnej. Dopiero wówczas będzie można wyjść poza ujęcie czysto deskryptywne i odpowiedzieć na pytania o to, jaką rolę piśmiennictwo nowołacińskie odgrywało w szeroko rozumianej komunikacji kulturalnej, w przepływie idei modelujących ówczesną kulturę, jaki wpływ miało na kształtowanie się różnego rodzaju stereotypów, jakie wreszcie preferencje i wybory aksjologiczne kryją się za przejawami recepcji oraz „wpływów i zależności”.

W poszukiwaniu odpowiedzi na przynajmniej niektóre z powyższych pytań pomóc może dość oczywista konstatacja, że widziane zarówno z polskiej, jak i niemieckiej perspektywy piśmiennictwo nowołacińskie XVI i XVII w. koncentruje się wokół głównych ruchów kształtujących kulturę Europy wczesnonowożytnej, tradycyjnie określanym mianem humanizmu, reformacji i kontrreformacji, a co za

---

Barockliteratur, „Zeitschrift für Slawistik” 1976, nr 3, s. 366–377; B. Klimaszewski, *Jan III Sobieski w literaturze polskiej i zachodnioeuropejskiej XVII i XVIII wieku*, PWN: Kraków 1983.

¹²⁵ Por. J. Papiór, op. cit., s. 90.

tym idzie, wyraża charakterystyczne dla nich idee i wartości¹²⁶. Konstatacja ta ze względu na poziom ogólności w gruncie rzeczy niewiele wyjaśnia, może jednak stanowić punkt wyjścia do dalszych badań nad rolą, jaką twórczość nowołacińska odgrywała w dialogu kultur Rzeczypospolitej i krajów niemieckojęzycznych. W badaniach tych zarysowują się co najmniej dwie perspektywy: pierwsza, akcentująca uniwersalny, ponadnarodowy charakter literatury nowołacińskiej, i druga, kładąca nacisk na jej związek z tożsamością i kulturą poszczególnych narodów, krajów czy regionów.

Przez długi czas w neolatynistyce dominowała, jak się zdaje, pierwsza perspektywa¹²⁷. Konsekwencją takiego stanowiska było albo eliminowanie twórczości nowołacińskiej ze zorientowanego etnocentrycznie dyskursu historycznoliterackiego (lub historycznokulturowego) – jak to miało miejsce dość często w XIX w. i pierwszej połowie XX w., albo przeciwnie – dowartościowanie jej w pracach badaczy zainteresowanych uniwersalnym wymiarem kultury europejskiej, dla których „neolatynistyka jest pociągająca przede wszystkim jako dokumentacja niegdysiejszego zjednoczenia europejskiego, swoistej prefiguracji wspólnej Europy dnia jutrzejszego”¹²⁸. Konkurencją albo przeciwwagą dla nich są prace tych uczonych, którzy traktują *latinitas* jako integralny składnik kultur poszczególnych nacji, krajów i regionów, co więcej, świadomie lub nieświadomie nawiązując do zdania św. Izydora z Sewilli („quia ex linguis gentes, non ex gentibus linguae exortae sunt”)¹²⁹, podkreślają jej rolę w budowaniu ich tożsamości i poczucia odrębności.

Specjaliści wiedzą od dawna – jak zauważa Rolf Fieguth – że europejski humanizm nie był wyłącznie okresem irenizmu, ale też szczególnie mocnych tendencji nacjonalnych czy wręcz nacjonalistycznych. Tendencje te

¹²⁶ Zob. studia zebrane w tomach: *Etos humanistyczny*, red. P. Urbański, Neriton: Warszawa 2010, oraz *Humanitas i christianitas w kulturze polskiej*, op. cit.

¹²⁷ W sposób wyrazisty ujawniła się ona w cytowanej (zob. przyp. 7) opinii J.Z. Lichańskiego, że „łacina jako język międzynarodowy zacierała częstokroć cechy narodowe; kultura łacińska pozwalała na postrzeganie Europy jako pewnego monolitu kulturowego”.

¹²⁸ J. Axer, *Neolatynistyka i tożsamość narodowa*, s. 265.

¹²⁹ *Etymologiae* 9, 1: „Narody powstały z języków, a nie odwrotnie” (cyt. za: L. Boehm, op. cit., s. 28).

idą – paradoksalnie – w parze z odrodzoną w XV i XVI w. ideą solidarności chrześcijańskiej wobec zagrożenia ze strony Imperium Osmańskiego, [...] a przede wszystkim ze zjawiskiem nowoczesnej medializacji życia publicznego dzięki drukowi, przy czym łacina zachowała w naszych częściach Europy rolę zarówno powszechnego, ponadnarodowego i ponadwyznaniowego języka komunikacji intelektualnej, jak i środka przekazywania treści jak najbardziej narodowych i nacjonalnych. To ludzie humanizmu i renesansu, od Petrarcki i Dantego zaczynając, wprowadzają do nowożytnej kultury włoskiej i europejskiej nie tylko nowy kult antyczności i próby oczyszczenia łaciny, ale też nowy respekt dla języka narodowego oraz mocne elementy narodowe i nacjonalne¹³⁰.

Widziana z tej perspektywy *latinitas* to nie tyle medium „wpływów zachodnich” lub, co gorsza, „wrogich elit”¹³¹, ile narzędzie kształtowania i wyrażania własnej tożsamości. Jak się okazuje, dotyczy to nie tylko narodów Europy Środkowo-Wschodniej, poszukujących w literaturze łacińskiej „świadcstw własnej tożsamości nieskażonych przez system komunistyczny, ale także wolnych od wpływów potężniejszych w przeszłości narodów sąsiednich”¹³². Również tożsamość mieszkańców Europy Zachodniej, na co zwrócił uwagę Rolf Fieguth, formowała się przy trudnym do przecenienia udziale literatury łacińskiej¹³³.

¹³⁰ R. Fieguth, *Humanizm europejski a świadomość narodowa. Przemyslenia literaturoznawcy*, „Postscriptum Polonistyczne” 2013, nr 1, s. 21–22.

¹³¹ H. Grala, *Łacina jako język wrogich elit – spojrzenie z Moskwy*, oraz M.W. Dmitriew, *Łacina jako medium wpływów zachodnich w kulturach wschodniosłowiańskich XVI i XVII wieku*, w: *Łacina jako język elit*, s. 329–373.

¹³² J. Axer, *Neolatynistyka i tożsamość narodowa*, s. 264. Zob. też interesujący artykuł J. Rapackiej, *Funkcje łaciny w regionalnych i ogólnonarodowych systemach kultury chorwackiej*, w: *Łacina jako język elit*, s. 375–392, oraz zbiór studiów *Latinitas in the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania. Its Impact on the Development of Identities*, op. cit.

¹³³ Zob. numer specjalny „Renaissanceforum” 2012: *The Role of Latin in the Early Modern World: Linguistic Identity and Nationalism 1350–1800* (tu m.in.: M. Pade, *Humanist Latin and Italian Identity: sum vero Italus natione et Romanus civis esse gloriior*, s. 1–22; D. Cowling, *Constructions of Nationhood in the Latin Writings of Henri Estienne*, s. 71–85; A. Laird, *Patriotism and the Rise of Latin in Eighteenth Century New Spain: Disputes of the New World and the Jesuit Construction of a Mexican Legacy*, s. 231–261 [wersja online http://www.renaissanceforum.dk/rf_8_2012.htm (dostęp: 20.06.2015)].

Jak już wspomniano, zarysowane tu perspektywy badań neolatynistycznych mogą i powinny znaleźć odzwierciedlenie także w studiach o profilu komparatystycznym, również tych dotyczących polsko-niemieckich kontaktów kulturalnych. Można zatem na łańcińską twórczość autorów reprezentujących oba obszary kulturowe spojrzeć jako na wyraz ich uniwersalizmu, przynależności do tej samej wspólnoty kulturowej i cywilizacyjnej. Taki punkt widzenia jest uzasadniony w świetle historycznych świadectw przekraczania barier etnicznych, politycznych i wyznaniowych, potwierdzających istnienie ponadnarodowej *reipublicae litterariae*. Uniwersalizm ten był także czynnikiem, który ułatwiał przepływ i recepcję dzieł reprezentujących kulturę sąsiadów. Chyba najbardziej charakterystycznym przykładem jest tu twórczość Macieja Kazimierza Sarbiewskiego – głęboko przeniknięta duchem potrydenckiej religijności katolickiej i nasycona polskimi (lub litewskimi) realiami, a zarazem pociągająca czytelników zachodnioeuropejskich ze względu na jej uniwersalizm, jak przekonująco wykazał Piotr Urbański. Innymi słowy, czytelników tych nie interesował Sarbiewski jako *Horatius sarmaticus* lub *Horatius catholicus*, tylko jako *Horatius christianus*¹³⁴. Niewykluczone, że z tych samych powodów, tzn. ze względu na uniwersalność zawartej w nich refleksji politycznej, czytano w Niemczech (i nie tylko) traktaty Modrzewskiego i Goślickiego o „poprawie Rzeczypospolitej” i o „senatorze doskonałym”.

Z drugiej strony, nie sposób nie zauważyć, że łańcińska twórczość była głęboko zakorzeniona w rzeczywistości, w której żyli jej twórcy, i odzwierciedlała ich punkt widzenia. Dlatego mogła być narzędziem doraźnej publicystyki, tak jak w przypadku elegii Eobana Hessa *Ad serenissimum Sigismundum Regem Poloniae pro magistratibus militiae Teutonicorum Prussiae*, w której autor wystąpił jako rzecznik Zakonu

---

¹³⁴ P. Urbański, *Cultural and National Identity in Jesuit Neo-Latin Poetry in Poland in the Seventeenth Century. The Case of Sarbiewski*, w: *Latinitas in the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania*, s. 81–97. Do podobnych wniosków prowadzą analizy K. Fordońskiego dotyczące angielskiej recepcji Sarbiewskiego: *Przedmurze chrześcijaństwa widziane z Albionu. Tematyka wojenna w angielskich przekładach, naśladownictwach i parafrazach ód Macieja Kazimierza Sarbiewskiego*, w: *Wojny, bitwy i potyczki w kulturze staropolskiej*, red. W. Pawlak, M. Piskała, Pro Cultura Litteraria: IBL PAN: Warszawa 2011, s. 185–194.

Krzyżackiego, domagając się zwrotu Prus Królewskich. Mogła też, jak czynił to Maciej z Miechowa, kształtować różnego rodzaju stereotypy, np. Polski jako przedmurza Europy i chrześcijaństwa z jednej strony, a Moskwy jako części barbarzyńskiej Azji¹³⁵, albo też, jak w przypadku *Theatrum historicum* Andreasa Hondorfa (1604), utrwaląc wizerunek Polski jako kraju, w którym egzotycznie ubrani Sarmaci dobywają szabel w czasie mszy świętej¹³⁶.

Trudno stwierdzić jednoznacznie, czy z punktu widzenia cyrkulacji literatury nowołacińskiej ważniejszy był jej uniwersalizm, czy idee i wartości wyrażające specyficzny punkt widzenia jej twórców jako reprezentantów konkretnych wspólnot etnicznych, politycznych i religijnych. Miarodajnej odpowiedzi na to pytanie udzielić mogą tylko dalsze, pogłębione studia nad recepcją poszczególnych dzieł. Wówczas też będzie można nie tylko stwierdzić, jakie wartości są przez nie ujawniane, ale też które z nich decydowały o odbiorze tych dzieł w środowiskach o odmiennej tożsamości etnicznej, politycznej, wyznaniowej i kulturowej¹³⁷.

---

¹³⁵ E. Klug, *Das „Asiatische“ Rußland: Über die Entstehung eines europäischen Vorurteils*, „Historische Zeitschrift” 1987, z. 2, s. 265–289.

¹³⁶ M. Bogucka, *The Shaping of Images and Stereotypes Poles in „Theatrum historicum” from the Year 1604*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Historyczne” 1994, z. 11, s. 163–166. Zob. też: P.R. Frank, *Spiegelungen Polens in der deutschen Literatur von Opitz bis zu Grass. Skizze zum Image/Mirage eines Volkes und zum historischen Hintergrund*, w: *Erkennen und Deuten. Essays zur Literatur und Literaturtheorie Edgar Lohner in memoriam*, red. M. Woodmansee, W.F.W. Lohnes, E. Schmidt: Berlin 1983, s. 172–195; K. Maliszewski, *Kształtowanie się stereotypu Niemca i obrazu krajów niemieckich w potocznej świadomości sarmackiej od XVI do połowy XVIII w. w: Polacy i Niemcy. Z badań nad kształtowaniem heterostereotypów etnicznych*, red. K. Wajda, Adam Marszałek: Toruń 1991, s. 9–43; S. Salmonowicz, *Polacy i Niemcy wobec siebie: postawy, opinie, stereotypy (1697–1815)*, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego: Olsztyn 1993.

¹³⁷ Por. S. Sawicki, *Problematyka aksjologiczna w badaniach literackich*, w: *Problematyka aksjologiczna w nauce o literaturze*, red. S. Sawicki, A. Tyszczyk, RW KUL: Lublin 1992, s. 95–96.